

Տառապալի իրայց հպարտացնող կեանք մը անցուցած էր Արմաստ Ապ-
լան: Իր բոլոր պատմութիւններուն եւ յուշերուն մէջ չէր մոռնար շեշտել, որ
կիւրինի հոյակապ Մայր եկեղեցին, Թուրքերը վերածած են բանտարկեալնե-
րու բնակարանի: Այս ալ Թուրք իշխանութիւններու «բաւ» գործերէն մէկն է:
Իայց պատմութիւնը չի ներեր ջարդարարներուն եւ աւերիչներուն:

Լ. ՀԵՔԻՄԵԱՆ

7.— 1915Ի ԱՂԵՏԻ ՇՐՋԱՆԻՆ

Պատմեց՝ ԱԻԵՏԻՍ ՃՂԸԼԵԱՆ

Գրի ստաւ՝ ՍՈՒՐԵՆ Մ. ՎԵՏԻԿԵԱՆ

Աւետիս Վարդան Ճղըլեան (Չուաքեան) ծնած է 1892ին կիւրին: Անոր
հայրը Վարդան Չուլհակ էր եւ կանուխէն մեծած ըլլալով՝ Աւետիս կը ստիպ-
ուի ուրիշներու քով գործաւոր ըլլալ ընտանիքը ասլրեցնելու համար: 1909ին
Աւետիս Ատանա կը գտնուէր երբ տեղի ունեցաւ կիլիկիոյ կոտորածը եւ մեծ
դժուարութեամբ կ'ազատի եւ կը վերադառնայ իր ծննդավայրը:

Նոյն տարին, տակաւին տասնեօթը տարեկան Աւետիս ղինուոր կը կան-
չուի սիւալի մը հետեւանքով: Իրմէ մեծ եղբայր մը մեռած էր նոյն տնունով
եւ հարկ եղած սրբազրութիւնը չէր կրած քաղաքապետութեան տոմարներուն
մէջ: Աւետիս իր մեծ եղբոր տեղը գինուոր կը կանչուէր: Աւետիս եւ իր 60 ըն-
կերները կը սարուին Պալքանները: Կ'անցնին տարիներ, կը բռնկի Պալքանեան
պատերազմը: Աւետիս կը մասնակցի դանազան կախիներու եւ կը ստանայ յիս-
նապիտի ատտիճան:

Պատերազմի վերջաւորութեան կիւրին վերադարձին Աւետիս կը նշան-
ուի Յակոբ Մառուկեանի աղջկան նրանուհիի հետ: Հազիւ երեք ամսուայ
նշանուած տաաջին համաշխարհային պատերազմը կը ծաղի:

Որպէս ղինուորական ան հրաման կը ստանայ հաւաքել քաղաքին ղին-
ուորական տարիք ունեցող երիտասարդները եւ կառավարչատան տանիլ:
Անոնց կը միանան նաեւ չըջակայ գիւղերէն բերուած ղինուորացուներ: Խումբը
ճամբայ կ'ելլէ դէպի Սերաստիա: Աւետիս իր ղինուորներով կը հասնի Թէճիբ
խանը: Ատրկա այն օրն էր երբ տեղի ունեցաւ Արեւի իսլաւորումը, որ ահ ու
սարսափի մասանկ Թուրքիոյ սնահաւատ ժողովուրդը ամէն տեղ: Անոնք կ'ի-
ջեւանեն պանդուկ մը՝ սրտն տէրը հայ էր: Այդ օրը հոն իջեւանած էին նաեւ
Պոլսոյ ղինուորական վարժարանը նոր աւարտած երիտասարդ սպաներ եւ մի
բանի երէց սպաներ, շուրջ 150 հոգի:

Երէց սպաներէն մին երբ կը տեսնէ Աւետիսը չափուչի համազրիստով,
կր կանչէ գինքը եւ կը հարցնէ անունը:

— Մէմէտ, կը պատասխանէ Աւետիս:

— Ո՞ր տեղացի ես:

— Մարաշցի:

— Ո՞ւր կ'երթար հիմա:

— Սերաստիա:

— Լաւ, մենք ալ հոն կ'երթանք, կ'ըսէ սպան: Հիմա ինձի նայէ Մէմ-
մէտ, տղա՛ս, մեզի քիչ մը օղի կրնա՞ս գտնել:

— Ինչո՞ւ չէ, կը պատասխանէ ինք:

Աւետիս իր ընկերներուն քով վերադառնալով, կը պատուիրէ, որ զինք իր բուն անունով չկանչեն, այլ կանչեն Մէմֆէտ չավուշ:

Աւետիս իր զանազան ծառայութիւններով թուրք սպաններուն աչքը կը մտնէ: Եւ որպէս վարձատրութիւն իր ջանքերուն, կը հրաւիրուի այդ գիշերուայ խրախճանքին մասնակցելու:

Սպաներէն մին կը հարցնէ իրեն:

— Մէմֆէտ չավուշ, ո՞ր տեղէն են այդ զինուորները:

— Կիւրինցի եւ Տերէնտեցի հայեր են, ինծի յանձնուեցան որ Սերաստիա տանիմ զանոնք, կը պատասխանէ:

— «Եազըք շու միլլէթէ» (մեղք սա ժողովուրդին), կ'ըսէ սպայ մը անդիէն:

— Ինչո՞ւ կը հարցնէ ուրիշ մը:

— «Ինչո՞ւ» կը հարցնես: Չես իմացած իթթիհատի վերջին համազու-մարին մէջ առնուած որոշումը:

— Չանոնք մէջտեղէն վերցնելու մասին, կ'ըսէ ուրիշ մը:

— Այո՛, իմ կարծիքով անվութ որոշում մըն է այդ եւ մեր գլխուն փորձանքներ պիտի բանայ:

Պատակցութիւնը ապա կը դառնայ ուրիշ նիւթերու շուրջ: Աւետիս առանց ինքզինքը կորսնցնելու, անոնց խրախճանքին կը մասնակցի: Յաջորդ առաւօտ միայն հայ պանդոկապետին կը յայտնէ լսածը:

Վերջապէս խումբը կը հասնի Սերաստիա եւ կը ներկայանայ զինուորական իշխանութեանց: Աւետիսի միակ մտահոգութիւնը կ'ըլլայ այժմ վտանգին լուրը հաղորդել Սերաստիոյ հայ համայնքի պետերուն մասնաւորաբար Առաջնորդին: Սակայն կը խորհի թէ ուղղակի իր երթալը կրնայ վտանգաւոր ըլլալ իրեն համար եւ նաեւ կրնայ Առաջնորդը չհաւատալ իր ըսածներուն: Կ'որոշէ հանդիպիլ իրեն ծանօթ Թոփուզեան գերդաստանէն մէկուն եւ անոր յայտնել լուրը: Կը գտնէ անոնցմէ մէկը: Ան ալ իր կարգին խօսք կու տայ Սրբազանին հաղորդել ահաւոր եղելութիւնը: Եւ իրապէս կը կատարէ իր յանձնարութիւնը:

Աւետիս իր ընկերներով կը դրուի Ղապախ Եազըսըի զորանոցներուն մէջ: Ան որպէս լաւ նշանաբու չավուշ, պաշտօն ունէր հայ եւ թուրք նորեկ զինուորները նշանաբուրեան վարժեցնել:

Աւետիս այլեւս գիտէր, որ թուրք կառավարութիւնը ծրագիր ունէր հայերը բնաջնջելու: Հետեւաբար իրենց կեանքը մշտական վտանգի տակ էր: Կը մտածէ միջոցներ գտնել: Իր զօրաբաժնին մէջ եղող քանի մը հայ զինուորները իր քով կը կանչէ եւ կը յայտնէ անոնց իր փախչելու ծրագիրը, Կ'առաջարկէ որ ընկերանան իրեն: Միայն երկու հոգի կը համաձայնին միանալ ծրագրին: Ուրեմն որոշուած էր:

Առանց գէնքի փախչիլ՝ պիտի նշանակէր երթալ տուներու մէջ բանտարկուիլ կամ շուտով բռնուիլ, ուստի կ'որոշեն գէնքերն ալ միասին առնել: Գիշեր մը երբ Աւետիսի պահակութեան կարգն էր, երեքը մէկ խոյս կու տան զօրանոցէն եւ կը բռնեն Կեսարիոյ ճամբան: Անոնք Ալիս դետի վրայ ծուռ կամուրջէն պէտք էր անցնէին: Երբ հոն կը հասնին՝ կը տեսնեն որ զինուորական վրան մը կայ ծայրը եւ ներսը պահակ զինուորներ: Ասոնք ալ կը տեսնեն Աւետիսին եւ ընկերներուն մօտենալը, դուրս կ'ելլեն զանոնք գիմաւորելու:

Կարելի չէր խոյս տալ: Տեսնելով որ Աւետիս չավուշի նշաններ ունի

զինուորները յարգանքով բարեւելի կը կենան, իսկ ան, առանց իր պաշարիւնու-
թիւնը կորսնցնելու կը դառնայ անոնց եւ կ'ըսէ :

— Աֆէրիմ տղաքս, կը տեսնեմ որ ձեր պաշտօնը լաւ կը կատարէք :
Ուշադրութիւննիդ կրկնապատկեցէք, որովհետեւ փախստական զինուորները
չաւտցած են : Այս գիշեր իսկ տասնութը հոգի փախած են : Մենք ելած ենք
զանոնք հետապնդելու : Այս ըսելով ազատօրէն կամուրջը կ'անցնի ընկերներով :
Նախ կ'իջեւանին Ուլաչ հայաբնակ գիւղը, ապա Դոմած : Բաւական լաւ պա-
շար առնելով կը շարունակեն իրենց ճամբան եւ ապահով կը հասնին Կիւրին :

Աւետիսին նպատակը իրենց վիճակն ու դոյութիւնը չէր : Անոր վրայ
ծանր տպաւորութիւն ձգած էր Թէճէր խանին մէջ թուրք սպաներէն իմացած
լուրը եւ կը մտածէր գալիք հարուածէն ժողովուրդը պաշտպանելու միջոց-
ներուն մասին :

Աւետիս լուրը տալէ յետոյ, իր ծրագիրը կը պարզէ թաղապետ Աւե-
տիք Գարաճեանի եւ յեղափոխական պետերէն Յակոբ ձղըլեանի : Անոնք մէկ
կողմէն կ'աշխատին լուր դրկել Կիւրինցի զինուորներու, որ փախուստ տան
եւ իրենց քաղաքը վերադառնան, միւս կողմէ ալ կ'աշխատին ռազմաժողովը եւ
պաշար մթերել լեռներուն մէջ :

Մինչ այդ, կառավարիչը իր մօտ կը կանչէ թաղապետը եւ կ'ըսէ որ
Չախճոր թաղէն երկու երիտասարդներ փախած են բանակէն . իսկոյն պէտք է
յանձնուին, այլապէս ամբողջ թաղը կրակի պիտի տրուի : Կառավարական
հայ պաշտօնեայ մը, Յարութիւն Տէտէեան, լուր կը դրկէ անոնց, որ քաղա-
քէն փախչին : Սակայն կը թելադրէ նաեւ, որ ոչ մէկ պարագայի տակ անձ-
նատուր ըլլան, որովհետեւ պատիժնին շատ ծանր կրնայ ըլլալ :

Կիւրինէն վեց ժամ հեռու, կայ Տէվէ Տէրէսի կոչուած ձորը, որուն
երկու կողմերը ամեհի ժայռեր կը բարձրանան, թաքչելու ամենայաբար
վայրն էր այն : Առաւօտ մը շատ կանուխ, տասներկու ընկերներով, Աւետիս
յուրս կ'ելլէ քաղաքէն :

Ճամբան հեռուէն կը նշմարեն Կիւրինցի նշանաւոր թուրք մը, Փաղա
Ողլու Մէհմէտ, աղղեցիկ եւ հայատեաց մէկը, որ մեծ ոճիրներ ալ գործած է,
զինուած եւ ձին հեծած կու գայ : Աւետիս եւ իր ընկերները հրացանին կը
պահեն վերարկուներու տակ ու կը փորձեն ճամբէն խոյս տալ, անոր չհանդի-
սուներ են եւ իր կարծիքով անդէն՝ կ'որոշէ բոլորն ալ ձերբակալել եւ փառ-
քով քաղաք տանիլ : Հեռուէն կը հրամայէ որ խումբը կանգ առնէ : Անոնք ու-
շադրութիւն չեն դարձներ եւ կը շարունակեն դէպի բլուր մը : Մէհմէտ աղա
կը կրակէ անոնց վրայ : Աւետիս եւ իր ընկերները դիւրը կը բռնեն եւ փոխա-
գարձելով կը սպաննեն զայն :

Այս դէպքէն վերջ կառավարութիւնը կը սկսի աւելի եռանդով հետա-
պնդել զիրենք, թէեւ ոչ ոք զիտէ թէ անոնք են Մէհմէտ աղան սպաննողը :

Աւետիս եւ իր ընկերները կը գտնեն որ Տէվէ Տէրէսին քաղաքէն շատ
հեռու է : Ուստի յանդուգն ծրագիր մը կը յղանան : Ծուղուլ թաղին մօտ, ուր
բողոքականները կը բնակէին ընդհանրապէս, կար խոշոր քարայր մը բարձր
ժայռի մը կողքին, որ շատ ընդարձակ էր, անցքերը գարձարձիկ եւ ներսը
նոյնիսկ լիճեր կային : Հոն կը հաստատուի խումբը : Կառավարական ոստի-
կաններ կը խուզարկեն Չախճորի տունները, սակայն չեն գտներ զիրենք : Ա-
նոնց ազգականները կը բանտարկուին եւ թաղապետը պատասխանատու կը

բռնուի անոնց փախուստին համար: Կը պահանջեն այս վերջինէն որ ձերբա-
կալէ եւ իրենց յանձնէ:

— Կառավարութեան թեւը աւելի երկար է եւ ուժով, կը պատասխանէ
ան, դուք միայն կրնաք ձերբակալել զանոնք:

Հայեր շատ լաւ գիտեն, որ թուրք կառավարութիւնը եթէ «յանցաւորը»
չգտնէ, անմեղը կը պատժէ: Աւետիս եւ իր ընկերները ստիպուած են մտածել
իրենց ազգականներուն մասին: Պէտք էր այն տպաւորութիւնը ձգել թուրք
իշխանութեան վրայ, թէ իրենք քաղաքական նպատակներով փախած չեն:
Ատոր միակ միջոցը քանի մը մանր կողոպուտներ ընելն էր: Եթէ քանի մը
թուրք եւ հայ ճամբորդներ թալանէին, հայ պետեր կրնային ըսել թուրքե-
րուն, թէ Աւետիս եւ իր ընկերները պարզ աւազակներ են, իրենց արարքները
որեւէ քաղաքական բնոյթ չունին եւ թէ անոնց հետ պէտք է վարուիլ ինչպէս
սովորական աւազակներու հետ:

Այս նպատակով անոնք Անանիա անունով հայ մը, իր քիւրտ ընկերնե-
րով Քէօշի գիւղէն վերադարձած ատեն կը կողոպտեն: Լուրը քաղաք կ'երթայ
թէ ճամբաները անապահով են եւ թէ Աւետիսի խումբը աւազակութիւն կ'ը-
նէ: Այս դէպքէն յետոյ երեք օր խումբը կը պահուըտի: Դարձեալ Պանտայ-
եան Մկրտիչ աղան կը կողոպտեն իր թուրք եւ քիւրտ ընկերներուն հետ:

Ոստիկանները կը ստիպուին կրկնապատկել իրենց ջանքերը զանոնք
ձերբակալելու համար: Ամենէն աւելի պահանջը դնողները Ֆազլա Օղլու Մէհ-
մէտ աղայի պարապաններն էին, որ Աւետիսի խումբը ձերբակալուի, որպէս
անոր ամենէն հաւանական սպաննիչը: Այս նեղ կացութենէն ազատուելու հա-
մար ոստիկաններ ստոր սուտի կը դիմեն: Կ'երթան դէպքին վայրը եւ իբր թէ
սպաննիչներուն հետքերուն հետեւելով կը մտնեն Ղարասար հայկական գիւղը
եւ հոն Չախըր անունով մէկու մը երեք զաւակները կը ձերբակալեն որպէս
սպաննիչները Մէհմէտ աղայի:

Աւետիս եւ իր ընկերները թուրքերուն հետ լուր կը զրկեն, թէ իրենք
են սպաննիչները եւ ազատ արձակեն անմեղները: Բայց ոստիկանները կ'ուզեն
փրկել իրենց արժանապատուութիւնն ու իշխանութեան վարկը, թէկուզ Յ
անմեղ երիտասարդներու արեան դնով, որոնք Սերաստիա կը տարուին եւ
հոն կը կախուին:

Խումբին անդամներուն թիւը թէեւ տասներկուքի կը բարձրանայ, սա-
կայն շատերու ինքնութիւնը անձանօթ կը մնայ: Ամենէն շատ կը ինտոնեն
Աւետիսը ինքը, իր եղբայրը Թորոս, եւ իր աներձագը Գէորգ Ծառուկեան,
Պոզո անունով ճանչցուած: Յաճախ իրենց հետ կ'ըլլար նաեւ Ղարասարցի
Խաչեր Ազարեան: Խումբին միւս անդամներն էին Յովհաննէս Թոփալ-Թորոս-
եան, Պոզո Ճէմճէմեան, Մանուկ Ծառուկեան, Պապօ Անտոնեան, Սամուէլ
Բախըպեան, Թորոս Բախըպեան, Թորոս Ծառուկեան եւ Ճանօ Քղեան:

Ղազարոս Տիւտիւքեան լուր կը բերէ խումբին, թէ դարձազամին հը-
րամանով իրենց տունները այրած եւ ինչքերը զրուուած են, բայց ծնողներն եւ
ազգականներն ողջ եւ առողջ են, թէեւ կը խոշատնդուին:

Աւետիս թուրքի մը հետ լուր կը զրկէ. «Գացէք ըսէք դայժազամին, որ
մենք Տէվէ Տէրէսին իրեն կը սպասենք, թող դայ եւ մեզ բռնէ եթէ կրնայ,
սակայն մեր ազգականները հանդիստ թող ձգէ»:

Ոստիկանները զանոնք կը հետապնդեն կէս սրտով, միայն իրենց պար-
տականութիւնը կատարած ըլլալու համար:

Ակին քարայրին մէջ երկու եղբայրներ կը խորհրդակցին: Թուրքերը

չատ լաւ դիտեն, որ այս քարայրին մէջ, 1895ի Չարգլին՝ հայեր պաշտպանուած են: Քանի որ զիրենք կը հետապնդէին, եւ այսքան շուտ հասկցան իրենց ուր ըլլալը, հիմա ալ զուցէ դիտեն այս քարայրը դալերնին: Եւ կ'որոշեն երթալ ձերմակ Եառին գլուխը զիրք բռնել, որ շատ բարձր էր եւ կրնան իրենց շրջապատը լրտեսել:

Առաւօտուն երբ հեռադիտակով իրենց շուրջը կը դիտէին, կը տեսնեն որ 60-70 ոստիկաններ եկեր եւ Ակին քարայրը պաշարեր են:

Մինչ ոստիկանները Ակին քարայրէն ուղղակի դէպի ձերմակ Եառ կը յառաջանային՝ Աւետիս եւ Թորոս միւս կողմէն խոյս կու տան: Այդ օր սակայն, թաղային հովիւը նոր փոխուած ըլլալով՝ հայուն տեղ թուրք մը նշանակուած է: Հովիւը կը տեսնէ զիրենք, եւ անոնք ալ ստիպուած կը փոխեն ծրագիրնին եւ դարձեալ քաղաք կը վերադառնան:

Քաղաքին եզերքը պարտէզով շրջապատուած տուն մը ունէր Վարդան Գոչունեան: Անոնք ուղղակի հոն կը մտնեն: Տան շունը կը սկսի հաջել, եւ Վարդանի կինը վայնասուն կը բարձրացնէ եւ լեզապատառ տանիք կը բարձրանայ տեսնելու թէ ոստիկաններ կու գա՞ն: Ոստիկանները եկած տունը պաշարած էին: Հարսը յանկարծ ներս կը վազէ լուր տալու:

Աւետիս ոտքի կ'ելլէ եւ կը տեսնէ, որ դրան առջեւ կանցնած երկու ոստիկան չափուշներ, Ղասապ Օսման եւ Վաննօղլու Հասան հրացանները իրեն ուղղած են:

— Աւետիս, քէպիմ օլ (յանձնուէ), կը հրամայեն:

— Թէպիմ օլըյորում (ահա կը յանձնուիմ) ըսելով Աւետիս կը հանէ հրագէնը, կը կրակէ քանի մը անգամ եւ մինչ զինուորները շուարումի մատնուած են, փոթորիկի պէս կը նետուի պարտէզ:

Մինչ ուշքի եկած ոստիկաններ զինք կը հալածեն, ան կը վազէ իրենց սեփական պարտէզը եւ հոն զիրք բռնելով՝ կը պոռայ:

— Մի գաք, կը կրակեմ:

Ոստիկաններ կ'աշխատին զգուշաւոր ըլլալ եւ տունը պաշարել: Աւետիս ատիկա նախատեսելով՝ Ծառուկ թաղն ի վար կը վազէ:

Փողոցին մէջ դէմը կ'ելլէ իր մայրը, որ «վախ, տղաս սպաննեցին» կանչելով՝ լալով կու գայ դէպքին վայրը: Աւետիս կը գրկէ մայրը եւ փրած տան մը մէջ հրելով կ'անցնի: Զինք հետապնդող զինուորներ կը գտնեն մայրը եւ կը խոշտանդեն, որ ցոյց տայ տղուն գացած ուղղութիւնը: Եւ ծեծելով կ'առնեն կը տանին զայն:

Աւետիս քիչ մը ճամբէն շեղելով վեր կ'ելլէ, եւ Ծառուկեան Համբարին արտաքնոցը կը մտնէ: Հոն իր զինուորական հագուստը կը հանէ: Ատրըճանակն ու տասնոցը փամփշտակախներով միասին, շապիկին տակէն կապելով դուրս կ'ելլէ այն ատեն՝ երբ Ղասապ Օսման չափուշ կը վազէր պոռալով:

— Ներիէ կէտտի, (ս'ըր դնաց):

— Նա, նա, այն կողմէն կը փախի, կ'ըսէ Աւետիս, առանց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու, եւ զինուորը մարտնչնելէ ետք, ինք կը փախի Սիրունեան Սուքիասենց տան կողմը:

Հոն կը տեսնէ որ խումբ մը աղջիկներ հաւաքուած են: Ան կը խնդրէ աղջիկներէն, որ իրեն կնոջ հագուստ մը ճարեն: Աղջիկները կը բերեն կանաչի զգեստը եւ Աւետիս կը ծպտուի: Ապա աղջիկներուն հետ մաղ մը առած կը նստի ցորեն մաղելու:

Քիչ վերջ գինուորներ կու գան տունը խուզարկելու: Աղջիկները այլալաժ ոտքի կ'ելլեն, բայց Աւետիս տեղէն իսկ չի շարժիր: Ձինուորները գեղեցիկ անձեռոց մը կը տեսնեն կախուած եւ զայն առնելով կ'երթան:

Ան կը կարծէր թէ քանի որ ոստիկաններ եւ գինուորներ միայն իր ետեւէն ինկած էին՝ եղբայրը եւ Պողոն հանգիստ պիտի թողէին: Բայց յանկարծ հրացանաձգութեան ձայն կը լսէ:

«Վա՛յ, եղբայրս սպաննեցին» կանչելով՝ Աւետիս դուրս կը վազէ եղբորը օգնութեան հասնելու համար, եւ կ'ուղղուի հրացանաձգութեան կողմը: Հոն հասնելով կը տեսնէ, որ ոստիկանները պաշարեր են Պողոն, որ հիւանդ վիճակի մէջ, քարի մը ետին դիրք բռնած, կը պոռայ:

— Պողոն ես եմ. ձեր սրտերը սարսափով լեցնող Պողոն: Եկէք, եթէ քաջութիւն ունիք. ձեր բոլորին մայրերը լացնեմ: Ան արդէն ինը ոստիկաններ վիրաւորած է:

Աւետիս երբ կը տեսնէ այս վիճակը, Ծառուկեան Պողոսի պարտէզին մէջ դիրք կը բռնէ եւ կը պոռայ:

— Պողո՛, ես հոս եմ, մի՛ վախնար, կրակէ՛: Ոստիկանները երկու կըրակի մէջ բռնուած, շուարումի կը մատնուին: Պողո օգտուելով անոնց խուճապէն, կը փախի Գոչունեան Տիգրանին տունը, ուր լաւ թաքստոց կար: Աւետիս կը փախի Հեքիմխանցոց տունը, իսկ ոստիկանները կը հաւաքեն իրենց վիրաւորները:

Մինչ այդ, Թորոս կ'առնէ Աւետիսի հրացանն ալ եւ կ'երթայ Ակին քաւրայրը սպասելու եղբորը:

Կիւրինի հայ բնակչութիւնը, Աւետիսի եւ ընկերներուն հանդէպ ունեցած վերաբերմունքէն դատելով, երեք մասի կարելի էր բաժնել: Կար դասակարգ մը, մեծ մասամբ երիտասարդներ եւ յեղափոխականներ, որ անոնց վրայ կը դուրդուրային եւ ամէն կերպով կ'աջակցէին, եւ կը յուսային որ նեղ օրերուն, անոնց առաջնորդութեամբ կարելի կ'ըլլայ ինքնապաշտպանուիլ:

Կար երկրորդ դասակարգ մըն ալ, կազմուած քաղաքի մեծահարուստներէն, որոնց համար Աւետիսի խումբը փորձանք էր Կիւրինի հայութեան գլխուն. Անոնց պատճառով այնքան անմեղ մարդիկ կը ծեծուէին յաճախ. եւ եթէ շարունակէին իրենց լմբոսս ընթացքը, թերեւս թուրքերը քաղաքին ամբողջ հայ բնակչութիւնը պատասխանատու բռնէին անոնց արարքներուն համար: Անոնք չէին քաջուեր ըսելու գայմազամին, թէ ինչո՞ւ մի քանի տաքարիւն երիտասարդներու համար ամբողջ բնակչութիւնը տուժէր:

Գայմազամը դիտէր, որ ցարդ անկարելի եղած էր զանոնք ձերբակալել, որովհետեւ շատ մը հայեր կ'աջակցին անոնց: Ուրեմն կարելի պիտի ըլլայ զանոնք ձերբակալել միայն ուրիշ Հայերու աջակցութեամբ:

Աղաները կ'որոշեն նախ անձնատուութիւն առաջարկել խումբին:

Կար անշուշտ երրորդ դասակարգ մը, բաղկացած չեզոքներէ, որոնք պարզ դիտողներ էին: Բնական է գործի վրայ էին առաջին երկու խումբերը. երկուքն ալ իրենց ուրոյն ծրագիրները ունէին եւ երկուքին ալ ծրագիրները ապարդիւն մնացին: Ինքնապաշտպանութեան դադարփարին համախոհներ առատ պաշար եւ ռազմամթերք կու տան խումբին, որ այս անգամ ամբողջական կազմով լեռ կը բարձրանայ:

Խումբը տասը օրուայ չափ կը հեռանայ քաղաքէն: Կ'երթան Ելքէն ըսուած փոքր գիւղին առջեւ Կէօք փունար լիճին եզերքը կը պահուըտին: Գիւղը

15-20 տնուոր՝ կարուածները Գոշունեան գերդաստանին եւ բնակիչները հայեր ու զլլապաշ քիւտերէն։ Անոնցմէ՝ միւս չունէին։

Մինչ այդ, քաղաքին աղաները կուգեն համոզել Աւետիսը եւ անոր խումբին անդամները, որ յանձնուին թուրք իշխանութեան։ Եւ անոր նշանածին տան մէջէ, որ կը հրաւիրեն Աւետիսը, Թորոսը եւ Պոզոն։ Անոնք չեն գիտեր թէ ինչու կը կանչուին, բայց որովհետեւ բարի բան ալ չէին կրնար սպասել անոնցմէ՝ կանխաւ զգուշական միջոցներ ձեռք կ'առնեն։

Երբ քաղաք մտնելով նշանածին տան կը մօտենան, Աւետիս իր քենին կը տեսնէ եւ մէկդի կանչելով կը հարցնէ, թէ գիտէ՞ իրենց կանչուելու նպատակը։

— Այո, կ'ըսէ ան, քեզ պիտի համոզեն որ յանձնուիք։

Աւետիս կը պատուիրէ իր եղբոր որ տանիքէն մտնէ իր նշանածին սենեակը եւ հոն զինուած ու պատրաստ սպասէ։ Պոզոն պէտք էր մնար պարտէզին մէջ, նոյնպէս զինուած։ Աւետիսին ատրճանակով մը ներս կը մտնէ։

— Աւետիս, տղաս, կ'ըսէ (Ապրոյեան) Վարդեան աղա՝ դայժազամը մեզի խօսք տուած է, որ ձեզի բան մը պիտի չընէ։ Այսքան տարի զինուորութիւն ըրած եւ այնքան փորձառութիւն ձեռք բերած ես։ Դնա՛ եւ կուռէ պետութեան կողքին։ Մենք քեզի դրամ ալ պիտի տանք եւ հոգանք ձեր ընտանիքներուն պէտքերը։ Ձեր երեսնէն դուցէ մեր գլխուն ալ փորձանք դայ։ Ամէն պարագայի տակ, ձեր դալէն ի վեր քաղաքը տակնուվրայ եղած է։ Ամէն օր քեզի համար կիներ եւ անմեղ մարդիկ կը ծեծուին եւ մեր խաղաղութիւնը խանդարուած է։ Բանի որ դայժազամը կը խոստանայ քեզ չպատժել՝ անձնատուր եղէք լմննայ։

— Վարդեան աղա, կը պատասխանէ Աւետիս, ես դայժազամին խօսքերուն չեմ կրնար հաւատալ։ Եթէ մենք անձնատուր ըլլանք, մեզ իսկոյն կը կախեն։ Սակայն մեր կեանքէն աւելի արժէքաւոր է ամբողջ ժողովուրդին կեանքը։ Մենք հոս ըլլանք կամ ոչ՝ թուրքերը ձեզ պիտի ջարդեն։ Ի ուրք աւելի լաւ կ'ընէք, եթէ իմ խորհուրդիս հետեւիք։ Մենք դրամի պէտք չունինք, այլ զէնքի։ Ձէնք տուէք մեզի եւ ռազմամթերք, որպէսզի ի պահանջել հարկին ձեր եւ ձեր ընտանիքներուն կեանքն ալ պաշտպանենք։

— Ծօ՛, զինուորութիւն ընելով ապառաջութիւն ալ սորվեցար, կ'ըսէ մէկը անդիէն։ Մենք քեզի ինչ կ'առաջարկենք, դուն մեզի ինչե՞ր կը խօսիս։ Երէկուան սղան մեզի խելք կ'ըզէ տալ։

— Այս եաշտա տէյիլ, պաշտա տըր. (խելքը տարիքին մէջ չէ, այլ՝ դրուխին մէջ), կը պատասխանէ Աւետիս։ Ես կը յարգեմ ձեր սպիտակ մագերը, բայց իմ փորձառութեամբ ես ալ բաներ սորված եմ, որ դուք չէք գիտեր։

Այս ըսելէ վերջ, Աւետիս կը թողու աղաները եւ դուրս կ'ելէ։

Աւետիս եւ իր ընկերները համոզուած են այլեւս, որ կիւրիին հայութիւնը պիտի չըլիմէ ինքնապաշտպանութեան։ Մինչ այդ 1915ի տեղահանութիւնը սկսած էր արդէն։

Քաղաքին մէջ կան երիտասարդներ որ զէնք կրելու ատակ են։ Եթէ անոնք զինուած լեռը քաշուին՝ թէ՛ իրենց կեանքը կը փրկեն, թէ՛ թուրքերուն չարիքը կը թեթեւցնեն, եւ թէ՛ դուցէ յաջողին որո՞չ թիւով հայերու կեանքերը փրկել կոտորածէ։

Սերաստիոյ նահանգին մէջ մեծ համբաւ ունէր կովտունցի Մուրատը, որպէս քաջ յեղափոխական։ Թաւրացի երիտասարդ մը որ իրենց քով սպաս-

տանած էր; կ'ըսէ որ Մուրատ Ղաղմազարն զիւղին մօտ պահուրտած է: Աւետիս եւ իր ընկերները կ'ուզեն անոր կարծիքն ալ աննել: Ատկէ շատ յոյս ունէին. որ դուցէ Մուրատ ասպատակային խումբ մը կազմէ իրենց նման երկուսասարդներէ: Կ'որոշեն անոր զիմել:

Պումբին անդամներէն վեցը, Աւետիս, Թորոս, Պոզո (Գէորգ), Յովհաննէս, Սաչեր եւ Թաւրացի երիտասարդը ճամբայ կ'ելլեն եւ կը հասնին Թէճեր լեռները: Պոզո եւ Թաւրացին Դղմաճ զիւղը կ'երթան Մուրատի հետքը գտնելու:

Պոզո եւ Թաւրացին Դղմաճը նախկին քեհեայ Գրիգոր Թոմպուլեանը կը տեսնեն եւ անոր կը յայտնեն իրենց փափաքը: Ան երկու օր վերջ զիւղ կը մերսողառնայ եւ կ'ըսէ.

— Ես Մուրատին հետ տեսնուեցայ, հինգ օրէն պիտի դայ ձեր խումբը գտնէ:

Պոզո եւ ընկերը ուրախութեամբ լեռ կը վերադառնան եւ անհամբեր կը սպասեն Մուրատի գալուտին: Տասնըմէկ օր կը սպասեն. սակայն Մուրատ չի գար: Ուստի ստիպուած կը դառնան Կիւրին:

Վերադարձը խիստ դժուար կ'ըլլայ սակայն: Հայոց ջարդն ու աքսորը սկսած են եւ ճամբաները երբեք ամայի չեն: Կարելի եղածին չափ ցերեկները պահուելով եւ գիշերները ճամբորդելով կը հասնին Կիւրին, յողնած ու յուսալքուած:

Երբ քաղաք կը մտնեն՝ առաջին լուրը այն կ'ըլլայ, որ կառավարութիւնը բանտարկած է քաղաքին եօթանասուն երեւելի անձերը: Տեղահանութեան ազդանշանն էր սա:

Աւետիս եւ իր ընկերները կը պահուրտին իրենց պարտէզը փորուած թաքստոցին մէջ: Ամէն օր իրարմէ տխուր լուրեր կը բերէին: Եօթանասունին ձերբակալումէն զատ՝ ոստիկաններ ամէն օր այր մարդիկ կը բռնէին եւ բանտ կը տանէին:

Կ'անցնին քանի մը օրեր եւս: Սումբը չերան մը վրայ է. ծանր մասհոգութեան մէջ: Լսած են որ Զէյթուն տեղահան եղած է եւ նոյն վտանգը կը սպառնայ Կիւրինի ալ: Քաղաքի հայութիւնը յուսալքուած՝ ինքնապաշտպանութեան մասին չի մտածեր: Գիշերը Աւետիսի փոքր եղբայրը ուտելիք կը բերէ եւ կ'ըսէ, որ խիստ կերպով կը փնտռեն զինք եւ Պոզոն:

— Ինձի ատրճանակ մը տուր, կ'ըսէ Յովսէփ, պէտք եղած ատենը դորձածելու համար:

Աւետիս իր աւելորդ ատրճանակներէն մին անոր կու տայ: Յաջորդ առաւօտ տղան կը ձերբակալուի, ինչպէս նաեւ ուրիշ աղբականներ եւ ծանօթներ:

Չար լուրը շուտով կը ստանան, բայց կ'ուզեն հաւատալ, թէ պարզապէս իր եւ Պոզոյի համար է՝ որ անոնք ձերբակալուած են: Կառավարութեան ծրագիրը այնքան դաժան էր ու անգուրբ, որ մարդ չէր կրնար զիւրաւ ըմբռնել կամ հնչատալ: Այդ օրը 3-400 հոգի քաղաքի կարող անձերէն կը ձերբակալեն: Եւ որովհետեւ բանտին մէջ տեղ չէր մ'ազգած այլեւս՝ կը լեցնեն գոնոնք Մայր եկեղեցին, բաղնիքը եւ Հաճի Սարգիս ազային խանը:

Երբ խումբը այս ահաւոր յուրն ալ կը ստանայ՝ կ'որոշէ դարձեալ քաղաք իջնել զէպքերուն կարենալ հետեւելու համար: Կ'երթան Ղարա Թէփէ թաղը եւ բանջարանոցներու պարտէզի թաքստոցին մէջ կը պահուրտին:

Վարդան Թերեմանյանի ընտանիքը
և Բենիամին Ղևնեան

Աւետիս Ճղըլեան
յուշերուն պատմիչը:

Քաղաքին ամենէն երեւելի անձերէն 40-50 հոգի, ազգասէր մարդիկ, բանասերուած էին բաղնիքին մէջ: Չիրքին Օղլու Մէմմէտ Իէկ, ոստիկանապետ Քէմիլ էֆէնտի և ուրիշ բարձրաստիճան թուրքեր, դաւազաններով իրենց ներկայութեան ծեծել կու տան բոլորն ալ: Վայնասուններու, լացերու ձայները կը հասնէին մինչեւ Աւետիսենց թաքստոցը: Քէմիլ էֆէնտի ձեռքին յանկ մը բռնած կը մօտենայ իւրաքանչիւրին դատ-դատ ըսելով:

— Դուն այսքան հրացան եւ վառօդ ունիս տունդ, պէտք է յանձնես: Կը ծեծեն անընդհատ մինչեւ որ խոստովանին եւ ըսեն թէ ո՞ր պահած են դանոնք:

Ճղըլեան Վարդանը, յեղափոխական պետ մը, մասնաւորապէս ծանր խոշտանղումի կ'ենթարկէին: «Ուզուն Վարդանայ ուզուն տէյնէֆ կէքիքին», (Նրկայն Վարդանին երկայն դաւազան բերէք), ըսելով՝ վայրագօրէն կը դանակոծեն զինք անգամ կոկորդին դաշոյնի ծանր հարուածներ տալով: Իսկ յաջորդ օրը ձիու մը վրայ կը տանին, իբր թէ Սերաստիա, հոն դատուելու համար: Ճամբան Վարդանը դրպանի փոքրիկ գմելով մը կ'անշատի իր կոկորդը կրկին ինք կտրել, բայց արիւնաքամ ձիէն վար կ'իյնայ: Ոստիկանները տեղն ու տեղը կը սպաննեն զինք: Նոյնպէս խիստ կերպով կը խոշտանղեն Խաչսաչեան Աւետիս աղան: Ոստիկանները կը ձերբակալեն Վարդանի յգի կիներն ալ եւ սասախ կը ծեծեն որ «Վարդանէ յղացած դաւակը լիժեցնեն»:

Անկէ վերջ, ամէն օր, 100էն 200 հոգի իրար կապուած, ճամբայ կը հանուէին իբր թէ Սերաստիա տարուելու, եւ զանոնք կը սպաննէին քաղաքէն քիչ մը հեռու: Հայերը կողոպտելու համար ոստիկանները խորամանկ միջոցներու ալ կը դիմէին: Ձերբակալուածներուն կը խոստանային զիրենք ողջ եւ առողջ Սերաստիա հասցնել, եթէ որոշ դուժար մը տան: Անոնք դրուժիւն կու տային ոստիկաններուն, որոնցմով կու դային տուներէն կը դանձէին դրամները, մինչ իրենց ընկեր ոստիկանները արդէն սպաննած կ'ըլլային զոհերը:

Երբ ձերբակալուած այր մարդիկը տարած են այլեւս՝ կարգը կու դայ 13-15 տարեկան մանչ տղոց: Անոնցմէ 300էն աւելի հաւաքելով ճամբայ կը հանեն, իրր թէ դարձեալ Սերաստիա տանելու: Աւետիսի փոքր եղբայրը, Գարրիէլ ալ անոնց մէջ էր: Թէքիրի մօտ, Գանլը Տէրէ կոչուած ձորին մէջ կանգ կ'առնեն, ուր արդէն իսկ խրանմեր բացուած էին այնտեղ երեխաները

— Հիմա ձեզի պէյլիք (Թազաւորութիւն) պիտի տանք, ըսելով կը հըրամայեն տղոց որ ծունկի գան: Գիւղացիք մանդաղներով կը յարձակին եւ թաղելու համար:

բոլորն ալ կը սպաննեն ապա անոնց դիակները խրամներուն մէջ կը նետեն:

Թուրքերու այս ոճիրներուն մասին կը լսէին Աւետիս եւ իր ընկերները: Գիշեր մըն ալ կ'որոշեն դուրս ելլել իրենց թաքստոցներէն: Սոմբը երբ կը հասնի Տան Տէրէի, հոն կը տեսնեն 200ի չափ դիակներ, Տերենաեցի եւ Կիւրինցի հայեր բոլորն ալ, որոնք արդէն նեխած էին: Հոնկէ հետեւին կ'առնեն արիւնոտ հագուստներ, արիւնոտ չուան եւ ուրիշ նշաններ, քաղաքին մէջ մնացողներուն ցոյց տալու եւ համոզելու, որ ալ տարակոյս չկայ կառավարութեան մտադրութեան մասին եւ մնացողները գոնէ փորձեն ինքնապաշտպանութեան դիմել:

Մեծ դժուարութեամբ կը վերադառնան քաղաք, որովհետեւ ճամբաները միշտ լեցուն էին ոստիկաններով, զինեալ թուրք քաղաքացիներով ու զիւղացիներով:

Առաջին առթիւ իրենց բերած արիւնոտ նշխարները կը զրկեն Կիւրինի առաջնորդ Սորէն եպիսկոպոս Դիմաքսեանի: Ան կը նայի անոնց վրայ, կը հասկնայ ամէն ինչ, բայց կը դգայ նաեւ որ այլեւս ուշ է: Քաղաքին լաւադոյն ուժերը փճացած են, ուստի լուր կը զրկէ:

— Տղա՛քս, ուշ է այլեւս, դուք փախէք:

Քաղաքին մէջ մնացած այրերէն ոմանք ալ երբ կը լսեն Աւետիսի խումբին բերած ապացոյցներուն մասին՝ կ'ըսեն.

— Իրենց համար ընկերներ կը փնտռեն, այդ է իրենց նպատակը:

Կառավարութիւնը ձերբակալած է քահանաները՝ Տէր Յեսուն, Տէր Ատտէն եւ բողոքական պատուելիներ՝ Իգնատիոս եւ Պետրոս, որոնք ճամբայ հանուած են իրր թէ Սերաստիա տարուելու: Օր մըն ալ քաղաքացիք կը տեսնեն, որ եպիսկոպոսը իր սեփական կառքին մէջ կը տանին: Երկու ժամ վերջ կառքը դատարկ կը վերադառնայ, բայց բարեմիտ Կիւրինցիք դարձեալ չեն հասկնար դէպքերուն էութիւնը: Երբ Աւետիս կը լսէ եպիսկոպոսին ալ տարուելը՝ կ'որոշէ ընկերներով երթալ եւ գտնել անոր դիակը:

Շուրջը թաղէն վեր երկարող Տանա Տէրէի փոքրիկ ձորակն ի վեր կ'երթան եւ կը գտնեն քահանաներուն եւ եպիսկոպոսին դիակները: Եպիսկոպոսին փակեղը բարձր ձողի մը վրայ դրուած կը գտնեն, մարդկային աղբով լեցուած: Փակեղն ալ կը բերեն քաղաք, այդ վիճակին մէջ: Այն ատեն միայն ոմանք կը սկսին հաւատալ այլեւս աղէտին ահադնութեան եւ ճշմարտութեան, նախ փակեղը ցոյց կու տան Ծառուկեան Յակոբ աղային, Աւետիսի աներոջ:

— Աւետիս, կ'ըսէ ծերունին, երկու աղջիկ ունիմ: Մէկը քու նշանածդ է: Իմ մեռնելու հող չեմ ըներ, բայց չեմ ուզեր երեւակայել որ աղջիկներս պղծուին թուրքերու կողմէ: Առ գանոնք հետդ տար: Գիտեմ որ անոնք քեզի բնու պիտի ըլլան, բայց եթէ նեղը մնաք, դուք սպաննեցէ՛ք զանոնք:

Աներձազը Գէորգ Ծառուկեան (Պողո) իր հետ կ'առնէ իր կինը եւ կը բարձրանան լեռ : Անոնց մեկնելէն վերջ լեռ կու գան եւ զիրենք կը գտնեն երկու կիներ ալ, անոնցմէ մին Մարի Տէրտէրեան անունով Պոլսեցի վարժուհի մըն էր :

— Կամ մեզի դուք սպաննեցէք եւ կամ ձեր հետ առէք, կըսեն անոնք : Ձեզի հետ պիտի գանք : Մեզի այլ մարդու հազուստ տուէք, զէնք տուէք : Ձեզի հետ կը կոռւինք եւ ձեզի հետ կը մեռնինք :

Չանոնք կ'առնեն խումբին մէջ, թէեւ որոշ էր, որ անոնք արգելք պիտի ըլլային իրենց : Երբ դիմումները կը բազմանան ստիպուած ետ կը ճամբեն բոլոր կիները :

Անոնք դարձեալ կ'որոշեն քաղաք իջնել եւ տեսնել ամէն ինչ : Խումբին անդամները դրուած են զանազան թաքստոցներու մէջ : Աւետիս, որուն ներկայութիւնը տան մէջ գաղտնի է, կնոջ հազուստ բերել կու տայ եւ կը ծպտուի : Երջագոյնստին ներքեւէն զէնքը եւ փամփուշտները կապած տանիք կ'ելլէ, անկէ հեռադիտակով հետեւելու Ծառուկ թաղի անցուղաձերրուն : Այդ օր այդ թաղն էր, որ ճամբայ կը հանուէր, իր մայրն ու նշանածը անոնց մէջ էին :

Կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ զէպի Ալպիստան : Աւետիս եւ մի քանի ընկերներ կ'որոշեն հետեւիլ անոնց եւ վերջին տեսակցութիւն մը ունենալ իրենց սիրելիներուն հետ : Յորենի արտերուն մէջէն, ձորերու եւ բլուրներու վրայէն կը հետեւին անոնց : Այդ օր կարաւանը հազիւ երկուքուկէս ժամուայ ճամբայ տարած՝ մարգագետնի մը վրայ կը հանգչեցնեն :

Գիշեր է : Աղէտեալ ժողովուրդը կանաչ խտտերուն վրայ ցիր ու ցան պառկած է : Կարաւանին ընկերացող ոստիկաններուն թիւը փոքր է : Եթէ ուզեն, Աւետիս եւ իր ընկերները, կրնան զանոնք սպաննել եւ կիները ազատել : Սակայն վե՞րջը : Ի՞նչ պիտի ընեն այդ հարիւրաւոր կիներէ եւ երեխաներէ կազմուած բազմութիւնը :

Յորենի արտերուն մէջ, մացառներու ետեւէն, սողալով, ծռելով կը հասնին բանակատեղիին ծայրը եւ հոն պառկած կին մը կ'արթնցնեն : Կինը նախ կը սարսափի, բայց Աւետիս հայերէն խօսելով կը հանդստացնէ զայն :

Բարեբախտաբար իր մայրը եւ նշանածին ամբողջ ընտանիքը այդ կնոջ մօտ պառկած են եղեր : Երեք ժամու շափ Աւետիս անոնց քով կը մնայ եւ կ'աշխատի զանոնք սրտապնդել :

Անկէ յետոյ, ամէն օր Աւետիս եւ ընկերները լեռներու վրայէն կը դիտեն կարաւաններու շարան-շարան երթը :

Մի քանի օրեր անցած՝ խումբը ահռելի տեսարանի մը ակնատես կ'ըլլայ : Երբ վար կ'իջնէին Եազըւը աղբիւրէն ջուր առնելու : Չաղլոտ ձորին վերեւ Չ դիակ կը նշմարեն : Կը քննեն զանոնք եւ կը ճանչնան : Մին Շահփազեան Հաճի Յակոբ աղայի դիակն էր, իսկ միւսը՝ Պալտախեան Հաճի աղային : Դիակները կը տանին մէկ կողմ եւ անոնց շուրջ քարէ պատ մը կը շինեն : Բայց երբ աւելի վար կ'իջնեն, սոսկումի կը մատնուին :

Ամբողջ ձորը ծածկուած էր դիակներով : Յաւը եւ յուսահատութիւնը կը համակէ զիրենք : Ալ ինչո՞ւ կ'ապրին : Ի՞նչ կ'արժէ կեանքը ազգակիցներու ոչնչացումը տեսնելէ յետոյ : Ի՞նչ պիտի ըլլայ իրենց վիճակը : Ի՞նչպէս պիտի կրնան քարշ տալ իրենց մենաւոր գոյութիւնը, մարդակերպ դայլերու վոհմակին մէջ :

Սակայն քիչ մը անդին կը տեսնեն պատկեր մը, որ իր զարհուրելիութեամբ

Թեան մէջ կը զլէր կ'անցնէր մինչ այդ տեսածնին: Կիւրինցի ծանօթ գեղանի հարսի մը դիակն էր, որ հաւանաբար հոն բերուած էր բռնաբարուելու համար: Կնոջ մարմինը բոլորովին մերկ, առատ մազերը խոտերուն վրայ տարածուած, իսկ իրանը երկուքի ձեղքուած էր: Իր մէկ բազուկին վրայ ինկած էր երեք տարեկան սղուն դիակը, իսկ կուրծքին վրայ ծծկեր երեխան, որուն մարմինը տակաւին տաք էր:

Այս տեսարանին առջեւ, Աւետիսի բառերով, այլեւս կ'ուրանան Աստուածն ու բարոյական օրէնքները, ուխտելով վրէժ լուծել ամէն հանդիպած թուրքէ: Տակաւին աղբիւրին չօտեցած խորունկէն հեծեծանքի, տնքոցի ձայն մը կու զայ իրենց ականջին:

— Այս կողմերը ժամանակին աշխրեթներ փոսեր բացած էին, կ'ըսէ Պողո ճէմճէմեան, վախնամ ատոնցմէ մէկուն մէջ վիրաւոր կայ: Հեծկրտանքի ձայնին եկած ուղղութեամբ կ'երթան եւ որոշապէս կը լսեն, «Մարդի'կ», «Աստուած իմ» բացազանչութիւնները:

Կը հասնին խոշոր ու խորունկ փոսի մը եզերքը, Ծ-Յ մեթր տրամագծով եւ 10-15 մեթր խորութիւնով, որ դիկաներով լեցուն էր, եւ կ'երեւի մէկը ողջ մնացած էր եւ կը հեծեծէր:

Կը հասնեն իրենց դօտիները, ծայր-ծայրի կը կապեն եւ Պողո ճէմճէմեանը վար կը կախեն:

— Աստուած իմ, կը պոսայ վարէն, ամբողջ փոսը լեցուն է դիակներով: Ան կը դանկ վիրաւորը՝ որ կին մըն էր: Գօտին նախ անոր մէջքին կը կապէ եւ վեր կը հանեն: Յետոյ ինք ալ կ'ելլէ: Կը տանին աղբիւր. կնոջ վէրքերը կը լուան, ուտելիք կու տան անոր եւ հետերնին կը տանին: Տանըհինգ օր այդ հարսն ալ իրենց հետ կը պտտցնեն եւ անկէ կը հասկնան անոնց դժբախտ սրտովութիւնը: Կինը թալասցի էր: Կեսարացիներէ եւ թալասցիներէ կազմուած կարաւան մը այդ ճամբէն տարած ատեննին, գիւղացիք մանդաղներով եւ կացիներով կը յարձակին իրենց վրայ, աջ ու ձախ կը սպաննեն կին, մանուկ, երեխայ եւ փոսին մէջ կը նետեն: Ինք ողջ կը մնայ սողալով դիակներուն տակէն կ'ազատի: Չի յիշեր թէ որքան ժամանակ այդպէս մնացած է անօթի, ծարաւ, սարսափի մէջ:

Այս հարսը կը տանին Արմուտ ալ Աղի անունով Ղզլպաշներու գիւղը եւ Իպիլ աղա անունով բարի մարդուն կը յանձնեն: Ան ջաղացք ունէր եւ հայ երիտասարդ ջաղացպան մը՝ որուն հետ կ'ամուսնացնէ զայն: Աւետիս յետադային զայն կրկին տեսնելու առիթ կուեննայ:

Տասը-տասնըհինգ օր լեռները թափառելէ վերջ, խումբը կ'որոշէ քաղաք իջնել: Իրենց նպատակը ռազմամթերք, պաշար եւ դրամ դտնել էր: Իրաւ է, որ զէնք ու փամփուշտ ունէին, բայց անհրաժեշտ էր միշտ պահեստի սլ ունենալ, քանի որ իրենց կեանքը կախուած էր ռազմամթերքի քանակէն:

Քանի անգամ արդէն տարած էին զէնք եւ ռումբեր: Իսկ դրամը պէտք էր իրենց՝ Գզլպաշ քիւրտերէն ուտելիք գնելու համար: Թուրք դիւղերէն բռնի ընդի կ'առնէին, բայց բարեկամական տրամադրութիւններ ունեցող Գզլպաշ քիւրտերը չէին ուղեր թշնամացնել իրենց զէմ եւ կ'ուզէին դրամով գնել անոնցմէ:

Ստաջին օրը բաւական ռազմանիւթ կը գտնեն եւ լեռ կը տանին, եւ յաջորդ օրը կրկին կու գան: Բոլոր տունները դատարկուած են, ամէն ինչ կողոպտուած: Իսկ խումբին անդամները անօթի են: Շիրվանեան Սարգիսին տու-

նը կը մտնեն որ մեծ պարտէզի մը մէջ, մէկ կողմ ինկած տուն ըլլալուն կ'ը-
րեւի թուրքերը հոն չէին մտած: Հոն կը գտնեն խոշոր պարկ մը ալիւր, մեծ
դէզ մը թոնիլի հաց, չորցած եւ բորբոսած: Ճաշի սեղանին վրայ աման մը
փիլաւ, դարձեալ չորցած եւ բորբոսած, քովը պնակ մը խաշած ու կեղե-
ուած հաւկիթ, բոլորն ալ բորբոսած:

Օրերով անօթի մարդոց համար ասոնք համեղ կերակուրներ էին:
Կ'իյնան վրան եւ կ'ուտեն ինչքան որ կրնան, իսկ ալիւրն ու հացը իրենց մէջ
կը բաժնեն, որ լեռ տանին: Արշալոյսը ծագած է սակայն եւ լեռ բարձրանալը
անկարելի:

— Երթանք Քչեաններու տունը, բարձր է եւ բերդի նման զօրաւոր: Հոն
կը պահուինք մինչեւ գիշեր, եւ եթէ վրանիս յարձակող ալ ըլլայ՝ կրնանք
սլաշտպանուիլ:

Ընդամէնը 12 հոգի են եւ հետերնին է նաեւ Պողոյի կինը՝ որ իրենց կե-
րակուր եփողն է: Ներս կը մտնեն, դուռը կը դոցեն եւ կը տեսնեն որ ապահով
են: Ծուրջի ամալութիւնը աւելի քաջութիւն կու տայ իրենց: Պոզօ եւ ուրիշ-
ներ կ'որոշեն կերակուր եփել: Աւօ պատուհանի մը առջեւ նստած, հրացանը
ձեռքին աշալուրջ կը հսկէ:

Թութերուն հասած ատենն է եւ կը նշմարէ, որ երեք ոստիկաններ Ծա-
ուակեան Տիգրանին պարտէզին մէջ թութ կ'ուտեն:

— Տղա՛ք, կ'ըսէ Աւետիս, տեղերնիս վտանգաւոր է: Այս ոստիկանները
ուշ կամ կանուխ պիտի հասկնան մեր հոս ըլլալը, մանաւանդ որ ծինելոյցէն
ծուխ ալ կ'ելլէ: Եկէք մեզմէ երեք լաւ նշան առնողներ մէկ անդամէն երեքն
ալ սպաննենք:

— Անոնք քիչ մը վերջը ինքնաբերաբար կ'երթան: Ինչո՞ւ հրացանա-
ձգութեամբ հասկցնենք մեր հոս ըլլալը, կ'առարկեն անոնք:

Աւետիս շատ կ'աղաչէ, բայց իզուր:

— Եթէ չէք ուզեր սպաննել զանոնք, դոնէ տունէն փախի՛ք, որովհետեւ
տունը թակարդ է մեզի համար. կրնան մեզ ողջ-ողջ այրել հոս:

Ընկերները չեն համաձայնիր: Աւետիսի դուշակութիւնը ճիշդ կ'ելլէ:
Ոստիկանները հասկցած էին, որ տան մէջ մարդ կայ: Չհամարձակելով սա-
կայն իրենք առանձին մտնել, լուր դրկած են որ ուրիշներ ալ օգնութեան դան,
իսկ իրենք իրբեւ պահակ կը սպասեն: Դուռսէն մէկը հայերէն կը հարցնուի:

— Դուք ո՞վ էք:

Աւետիս պատասխան չի տար, սակայն դրան բանալիին՝ ծակէն նայե-
լով՝ կը ճանչնայ հարց տուողը, որ թուրք ոստիկան մըն էր եւ հայերէն ալ
գիտէր: Տակաւին Աւետիս իր ընկիւթը որոշելու ժամանակ չունեցած՝ տան
միւս կողմէն, ուր Պողոն եւ ընկերները կեցած էին, հրացանաձգութիւնը կը
սկսի:

Աւետիս կը մտածէ, որ իր կեցած տեղը ոչ ապահով է, ոչ ալ կուրի
յարմարութիւն ունի: Պողոյի դիրքին հակառակ կողմը կը գտնուէր բակը,
ցած պատերով չըջապատուած: Եթէ հոն երթայ, թէ՛ լաւ կուտելու դիրք պի-
տի ունենայ եւ թէ Պողոյի հետ երկու կրակի մէջ բռնած պիտի ըլլան թշնա-
միւն:

— Չարկէ՛ք աղաք, մի՛ խնայէք, պոռալով, Աւետիս ինքզինք բակին
մէջ կը նետէ եւ շուտով պատին ետեւ դիրք կը բռնէ:

Աւետիսի կրակը թշնամիին ուշադրութիւնը իր կողմ կը դարձնէ: Թո-

րոս կ'ուզէ եղբոր օգնութեան հասնիլ եւ տանիք ելլելով կը ցատկէ բակը, եւ թեւէն կը վիրաւորուի:

Մանուկ Մառուկեան մօտակայ դիրքէն տեսած ըլլալով Թորոսի վիրաւորուիլը, կու գայ պատին ներքեւ եւ գայն կը տանի ներս: Մինչ այդ ձանօ Բչեան, անվախ երիտասարդը, գէնքը ձեռքին կը խոյանայ Աւետիսի քով, որ օգնէ անոր: Բայց ճակտէն զարնուելով կ'իյնայ: Իր վերջին խօսքերը կ'ըլլան՝

— Աւօ, հրացանս տար հետդ:

Աւետիս այս որ կը տեսնէ, վրէժխնդրութեամբ կը բորբոքի: Իր սիրական ընկերը սպաննուած էր: Բչեաններու տան մօտէն կ'անցնէր այն առուն, որ Ակէն ջուր կը բերէր քաղաքին: Քանի մը հարիւր մեթր երկարութեամբ առուն մը, որ այդ օրերուն ջուր չունի եղեր: Աւետիս կողմնակի ճամբէ մը կը յաջողի առուին մէջ մտնել եւ այդ ապահով դիրքէն կը սկսի կրակել, միշտ տեղը փոխելով, թշնամիին վրայ այն տպաւորութիւնը ձգելու համար, թէ առուին մէջիները շատ են:

Աւօ կը հասնի իր նպատակին: Թշնամիին ուշադրութիւնը իրեն կը դարձնէ: Կէս ժամու չափ ալ այդպէս կ'ոտելէ ետք, կը նայի որ միւս դիրքէն ա'լ գնդակ շարձակուի: Պողոն եւ ընկերները խուսափած ըլլալու են, կ'եզրակացնէ, եւ ինք ալ առուն իվեր կը փախի: Երբ Ակին կը մօտենայ՝ կը տեսնէ որ միւսները իրմէ առաջ Սեւ Քարը կը բարձրանան, Թորոսն ալ հետերնին: Հոն ինք ալ անոնց կը միանայ:

Այդ օրուան կռիւին ձանոյի նման քաջ ընկեր մը սպաննուած էր, իսկ Թորոս վիրաւոր: Սակայն իրենց ազատումն ալ հրաշք մըն էր, որովհետեւ իրենց վրայ եկող ոստիկանները հարիւրի չափ էին եւ տասնեակներով զոհեր տուին:

Հազիւ թէ խումբը ժայռին վրայ ապահով հանգչած է երբ կը տեսնէ, որ ոստիկաններու խումբ մը, խորհելով որ հայերը առուին մէջ են տակաւին, կու դան Ակին կողմէն ալ առուն պաշարելու, որ փախուստի ճամբայ չձգեն: Բարեբախտաբար ուշ մտածեր էին այդ քայլը: Իսկ հիմա ժայռին վրայ ապաստանած հայերուն կրակին առջեւ կու դային: Երբ անոնք պէտք եղածին չափ մօտեցած էին իրենց, վերէն կրակ կը տեղացնեն ոստիկաններուն վրայ, որոնցմէ ոմանք կը սպաննուին, իսկ միւսները կը փախին:

Մօտ տարի մը խումբը գերծ կը մնայ այլեւս հետապնդումէ: Կիւրինի ոստիկանները փորձով տեսած էին, որ յուսահատ մարդոցմէ կազմուած խումբի մը դէմ երթալը թէ ֆիզիքական կորուստ կը նշանակէ իրենց համար եւ թէ արժանապատուութեան: Մէկ հայու դէմ տասը ոստիկան կ'երթային եւ դարձեալ ձեռնունայն կը վերադառնային, իրենց մէկ քառորդ սպաննուած կամ վիրաւոր ձգելով: Ոստիկանները երբ տեսնէին դիրենք՝ ալ չէին կրակեր, չտեսնելու կու դային ու կ'անցնէին:

Բայց խումբը պէտք էր կուէր նաեւ ուրիշ ահաւոր թշնամի մը դէմ՝ անօթութեան: Ա'լ քաղաքին մէջ հայեր չկան, ոչ ալ շրջակայ գիւղերու մէջ: Իրենք ոչ կրնան ցանել, ոչ ալ հնձել կամ անասուններ պահել: Ոչ ալ կրնան խոտով ապրիլ ուստի ստիպուած էին թուրք գիւղերէ ուտելիք գրաւել:

Աշունը կու դայ, ձմեռուայ համար պատրաստութիւն պէտք էր: Խումբը կը յարձակի Ալպիտանի Սարը Եաթախ գիւղին վրայ եւ 120 ոչխար կը բերէ լեռ: Կը մորթեն բոլորն ալ, քաղաքէն բերած խալկիներու մէջ կը խորովեն միսը եւ կը լեցնեն տիկերու մէջ: Սարը Եաթախի գիւղացիները կ'ուզեն գտնել աւազակները: Շրջակայ գիւղացիներն ալ կը միանան անոնց, կը գտնեն

ոչխարներուն ոտքերը եւ օր մըն ալ, ձմեռ ատեն, երեք թուրք գիւղացիներ
կը գտնեն խուճրին թաքստոցը :

Նորէն պէտք էր փախիլ այդ տեղէն : Բայց անհրաժեշտ էր, որ տանէին
իրենց ռազմամթերքը եւ ուտելիքը : Գոյքերնին կը բաժնեն իրենց միջեւ եւ
ձմեռ ատեն կ'երթան Մաշտ լեռը, ուր ցանցառ թիւով գիւղեր կան : Մարդիկ
հոն անշուշտ հանգիստ պիտի ձգէին գիրենք, բայց ձմեռուան ցուրտը շատ
խիստ էր, ստիպուած անկէ կը հեռանան եւ կ'երթան Ե՛լ Տէրիմէն կոչուած
լեռը :

Շրջակայ գիւղերէն երեսուն ոչխար կը փախցնեն եւ անոնց մորթով վը-
րան կը կարեն : Այդ վրանը կը լարեն ժայռերուն միջեւ, վրան խոտով կը
ծածկեն, այնպէս որ հեռուէն անկարելի էր գայն նշմարել, եւ ձմեռը հոն կ'ան-
ցընեն :

Միակ գիւղը ուրկէ խաղաղ միջոցով կրնային ուտելիք առնել Քէօշկ
անունով Ղզլպաշ քիւրտերու գիւղն էր : Անոնցմէ դրամով կը գնէին ուտելիքը
եւ յարաբերութիւննին բաւական լաւ էր : Բայց դժբախտաբար անձոռանալի
Պողոն այդ գիւղին մէջ կը սպաննուի :

Աւետիս իր եղբոր Թորոսի վէրքերը բուժելով զբաղած էր : Պողո երեք
ընկերներով կ'երթայ Քէօշկ, ուտելիք գնելու : Բոլոր գիւղացիներուն կարելի
չէր վստահիլ սակայն, ուստի մինչ ընկերները տուն մը մտած ուտելիքը պար-
կերու մէջ կը լեցնեն, Պողո դուրսը պահակ կը կենայ : Յանկարծ ուրիշ տեղէ
գինուած քիւրտեր գիւղ կը մտնեն եւ կը կրակեն Պողոյի վրայ : Ան կ'աշխատի
ինքզինք պաշտպանել, բայց գիրքը աննպաստ էր եւ գնդակահար դետին կ'իյ-
նայ : Միւս ընկերները հազիւ իրենց կեանքը կ'ազատեն :

Այդ ձմեռ միայն չոր միս ուտելով կ'անցընեն : 1916ի գարնան իրենցմէ
մէկը քիւրտ գիւղի մը եզերքը փոսի մը մէջ թաղուած ցորեն կը դանի : Հաւա-
նաբար տուրք չտալու համար գիւղացին հոն պահեր էր գայն : Գիշերով կ'եր-
թան ցորենը լեռ կը կրեն : Անկէ ուղղակի կու գան Պին Պուշայ լեռը, ուրկէ
կ'երեւայ իրճիսա լեռը եւ ուրիշ դադաթներ : Սքանչելի վայր է, սակայն շատ
ցուրտ : Երկու ամիսի չափ ալ հոն կը մնան : Շրջակայ գզլպաշ գիւղերէն ու-
տելիք կը գնեն, որոնցմէ Ապտալ ցեղը մանաւանդ շատ համակրական վերա-
բերմունք ցոյց կու տայ իրենց : Նոյն ամառը դարձեալ կը վերադառնան Կիւ-
րինի լեռները, որովհետեւ ռազմամթերքի պաշարնին սպառելու վրայ է :

Ա'լ գիրենք հետապնդող չկայ : Թուրքերու արեան ծարաւը յագեցած է
կ'երեւի, իսկ իրենց այր մարդիկը ամբողջովին գէնքի տակ առնուած են :
Միայն անգամ մը Ալպիստանի ոստիկանները, 15 հոգի, կու գան իրենց վրայ :
Զորի մը մէջ սակայն կ'իյնան հայերու ծուղակը եւ 9 մեռեալ թողելով կը
փախին :

Մինչեւ այժմ խուճքը ստիպուած էր մտածել միայն ինքնապաշտպա-
նութեան մասին : Բայց կը սկսին նաեւ իրենց տարագրեալ հարազատներուն
մասին : Բարեկամ քիւրտերէ իմացած են, որ անոնք անապատները զրուած
են : Ի՞նչ արժէք ունի կեանքը մենութեան մէջ, որքան ալ հերոսական ըլլայ
այդ կեանքը : Ինչո՞ւ կ'ապրին իրենք, եթէ չկրնան օգնել իրենց սիրելիներուն :
Ինչո՞ւ գէնք վերցուցած եւ լեռ բարձրացած էին, միայն իրենց սեփական
մո՞րթը փրկելու, արկածախնդիր կեանք մը վարելու համար : Չէ՞ որ իրենք
կ'ուզէին իրենց օրինակով ուրիշներ ալ ինքնապաշտպանութեան մղել : Չյա-
ջողեցան, սակայն իրենց ուժերուն ներած չափով պէտք չէ՞ ք օժանդակէին
աղէտեալներուն : Իսկ այժմ, տարի մը անցեր է եւ իրենք հազիւ գիտեն անոնց

ուր ըլլալը: Այս տեսակ խորհուրդներ ամէն օր կը շարձարէին իրենց միտքերը: Ուստի կ'որոշեն որ իրենցմէ վեցը երթան Արարիա եւ դտնեն, թէ ուր են իրենց ազգականները եւ ի՞նչ վիճակի մէջ: Պայժան դրած են, որ դացողները 20-25 օրէն պիտի վերադառնան: Մեկնողները ընտրելու համար ալ կ'որոշեն վիճակ ձգել:

Վիճակը առաջին անգամ կ'ելլէ Աւետիսին: Իր եղբայրը Թորոս, որուն վերքերը բուժուած էին եւ կրնար զէնք գործածել, ինք ալ կ'ուզէ եղբորը ընկերանալ: Վիճակով կ'ընտրուին նաեւ Յովհաննէս Փանջարեան, Խաչեր Մալճեան, Յակոբ Մալճեան եւ Թորոս Թախրպեան:

Աշնան վերջն էր արդէն եւ ցուրտ: Ալպիստանի դաշտը երբ կը հասնին՝ ձիւնախառն անձրեւի կը բռնուին: Իսկ դաշտը անցնելու համար ինը ժամ պէտք է քալել: Մութ գիշեր է եւ սաստիկ ձիւն կը տեղայ: Ոչ լեռ կայ շուրջերին ոչ ալ ճամբայ կրնան տեսնել այլեւս: Կորսնցուցած են նաեւ իրենց ուղղութիւնը: Այդ վիճակին մէջ քալելը աւելորդ կը սեպեն ոմանք, մանաւանդ որ շատ ալ յոգնած են: Յակոբ Մալճեան կը թելադրէ, որ հոն հանգչին եւ կ'ապահովցնէ խումբը, որ ամայի վայրի մը մէջ են: Աւետիս դժկամալուժեամբ կը համակերպի:

Յակոբ դարձեալ կը պնդէ, թէ անկարելի է որ այդ կողմերը գիւղ գտնուի: Մինչդեռ Էվճիք Էրնիւ գիւղէն միայն տասը վայրկեան հեռու կը գտնուին եղեր: Աղմուկէ մը Աւետիս ոտքի կ'ելլէ, բայց իր թմրած ու սառած ընկերները ոտքի ելլելու ժամանակ չունեցած, գիւղացիք զէնքերով ու բիրեբով կը յարձակին իրենց վրայ:

Գիւղացիներու միջոց չկար: Քար՝ մ'իսկ չկար՝ որուն ետին դիրք բռնէին: Ոչ ալ լեռնոտ էր տեղը որ փախէին: Գիւղացիք կու գան կը ձերբակալին զիրենք եւ զինաթափ կ'ընեն: Գիւղին բեկն էր Միւֆթիւլի Հաճի էֆէնտի եւ բնակիչները մեծ մասամբ թուրքեր էին, թէեւ զգլպաշ քիւրտեր ալ կային: Չոյդ-զոյդ կը կապեն զիրենք ու կը տանին տարբեր ախոռներու մէջ կը բանտարկեն: Աւետիս եւ Թորոս միասին կապուած են, բայց նկատելով որ ինք աւելի հանրածանօթ է այդ կողմերը եւ դուրսէ իրմէ աւելի մեծ վրէժ լուծել ուզեն, իր պատճառով եղբայրն ալ տանջանքներու չենթարկելու համար՝ կ'ուրանայ Թորոսին իր եղբայրը ըլլալը:

Աւետիսն ու Թորոսը բէկին ախոռին սիւներէն մէկուն կը կապեն այնքան զօրաւոր կերպով, որ թեւերնին կ'ուռի եւ սաստիկ կը ցաւի: Խեղճ Թորոս ցաւէն կը սկսի լալ եւ օգնութիւն աղերսել: Աւետիս ինք ալ արիւն արցունք կու լայ, կ'ուզէ օգնել իր եղբորը, բայց անզօր է: Չուանը վիրաւորած է անոնց թեւերը եւ անօթութենէ պիտի մարին: Իրենց մօտ մտուրի մը մէջ ճակնդեղ կայ գոմէշներուն համար: Թորոս չի կրնար տակալ անօթութեան եւ գլուխը երկնցնելով կը խածնէ անոնցմէ մին, կրծելու համար: Այդ պահուն Միւֆթիւլի Հաճի ներս մտած է եւ ձեռքի երկաթով հարուած մը կու տայ տղուն:

Աւետիս խորամանկ միջոցի կը գիտէ իր օձիքը ազատելու համար: Եթէ ինք ազատուի դուրսէ կրնայ փրկել իր ընկերներն ալ, այլապէս բոլորն ալ կորսուած են:

— Ի՞նչ պիտի հասկնաք մեր արիւնը թափելէն, կ'ըսէ Աւետիս: Ես հարուստի մը տղան եմ: Մեր տունը շատ ոսկի պահած ենք: Ազատէ զիս, երթանք Կիւրին, հանենք մեր ոսկիները: Ես գիտեմ նաեւ ուրիշ հարուստներու

աահած ոսկիներուն տեղերը: Անոնք ալ կը հանենք, ես ալ կ'իսլամանամ եւ միասին կ'ապրինք:

Իր նստատեղը կամ ճամբան փախիլ էր եւ կամ տանիլ զանոնք ռումբերու պահեստին վայրը եւ ռումբ մը հանելով սպաննել թէ՛ իրեն ընկերացողները եւ թէ ինքզինքը:

Բէկը երբ ոսկիին մասին կը լսէ, կը կակուղնայ: Կը հրամայէ, որ Աւետիսը արձակեն եւ կը խոստանայ միւսներուն ալ կապերը քակել տալ: Աւետիս կ'առաջնորդուի քիւրտի մը տունը բանտարկուելու համար: Իրեն պատուիրուած է անկէ դուրս չելլել:

Ներս կը մտնէ տանտիրոջ երկտասարդ գլուպալ աղջիկը: Կը նայի Աւետիսին, գեղանի եւ քաջ երկտասարդին, եւ պարզ ու մաքուր միջնավայրի մը մէջ մեծցած աղջկայ անկեղծութեամբ կ'ըսէ.

— Գարա գաշլարնա դուրպան, նա՞սըլ դըյահայլար նանընա: (Սեւ մազուրդ մատաղ, սրտերնին ի՞նչպէս թոյլ պիտի տայ սպաննել քեզ):

Աւետիս կը սկսի մտածել, որ աղջիկը համակրած է իրեն եւ թերեւս կարենայ օգնել իր փախուստին: Կերակուր կը բերէ Աւետիսին, բայց ան չի կրնար ուտել, երբ կը մտածէ եղբոր եւ ընկերներուն վիճակին մասին:

Քիչ վերջ քիւրտ պատանի մը ներս կը մտնէ:

— Ձի՞ է լօ, կը հարցնէ աղջիկը: (Ի՞նչ ըրին):

— Փենճետէ մըն է, (հինգն ալ սպաննեցին) կը պատասխանէ պատանին:

Երբ այս խօսքերը կը լսէ՝ Աւետիս վշտահար, աշխարհը կը մթննայ եւ իր կեանքէն ալ կը հրաժարի: Ան չի կրնար իսկ երեւակայել, որ մի քանի ժամ առաջ իր հետ եղող եղբայրը եւ ընկերները հիմա մեռած են: Անհաւատալի կը թուի: Այգպիսի՛ սոսկալի կորուստ մը:

Աւօ կը հանէ իր սաթէ համրիչը եւ հատիկները մէկ-մէկ քաշելով խոր մտածումի մէջ կ'իյնայ: Յանկարծ կը նկատէ, որ աղջիկը ուշադրութեամբ զինք կը դիտէ: Կը խորհի թէ թերեւս սաթէ համրիչին վրայ մնացած է իր աչքը: Աղջկան կու տայ զայն որպէս նուէր: Եւ զգալով որ աղջկան համակրանքը անկեղծ է իր հանդէպ՝ իր նշանածէն ստացած ոսկի մատանին ու մետաքս թաշկինակն ալ կը հանէ եւ անոր կը նուիրէ:

— Ա՛խ, կեֆֆօ, Խոտէ Խարտըլ պըֆէ, (Ո՛հ, եղբայրս, Աստուած օգնէ քեզ), կ'ըսէ աղջիկը, նուէրները ստոնալու ատեն:

— Դուն խօսք տուեր ես ոսկիներ դտնել, իրենց համար, այդ պատճառով առայժմ խնայեցին քեզի: Բայց երբ ոսկիները առնեն, վերադարձին քեզ ալ պիտի սպաննեն:

Աւետիս փոխն ի փոխ տխրութեան կատաղութեան նստաներու մէջ կ'իյնայ: Երբեմն կու լայ իր եղբորը եւ ընկերներուն վրայ, երբեմն ալ կը մտածէ ազատուելու եւ անոնց մահուան վրէժը լուծելու մասին: Կը հասկնայ որ տան մէջ աղջիկէն զատ ծերուկ մը միայն կը բնակի: Սիւնի մը վրայ ալ կախուած են Գարատաղ հրացան մը եւ սուր մը: Կը մտածէ գիշերը զանոնք վերցնել եւ փախիլ: Աղջիկը կը հասկնայ անոր միտքը: Գիշերը Աւետիսի անկողինը պատրաստելէ վերջ ցած ձայնով կ'ըսէ.

— Եղբայր, չըլլայ որ այս գիշեր փորձես փախիլ: Դուրսը հինգ հոգի պահակ կեցած են եւ քեզ կը սպասեն: Քեզ պիտի չկապեն տարած ատեննին, այն ատեն կը փախիս:

Աւետիս չնորհակալութիւն կը յայտնէ աղջկան իր տուած խորհուրդը—

ներուն համար եւ քիչ մը ծխախոտ կը խնդրէ : Աղջիկը այդ ալ կը բերէ եւ գիշեր բարի ըսելով կը հեռանայ :

Յաջորդ առաւօտ քիւրտեր կու գան Աւետիսը առնելու : Անոնք իրենց հետ բերած են ձեռք մը քիւրտի հագուստ եւ կը թելադրեն, որ Աւետիս հագնի զայն, ապա կը հրամայեն որ հետեւի իրենց : Աւետիս կասկած չունի այլեւս, որ գլինք սպաննելու չեն տանիր :

Դուրսը կեցած են եօթ-ութ գլինեալ քիւրտեր, բոլորն ալ ձիաւոր : Ուրիշ ձիու մը վրայ ալ նստած է Բէկին կիներէն մին : Աւետիսին կը հրամայեն բռնել այդ ձիուն սանձը եւ առաջնորդել զայն եւ խումբը ճամբայ կ'ելլէ գէպի Ալպիստան, ուր Բէկը խոշոր տուն մը ունի, ուրիշ կին մը եւ ծառաներ : Հոն հասնելուն՝ Աւետիսը կը բանտարկեն դեռնայարկ պիտոսի մը մէջ, որուն պատուհանը երկաթէ ձողերով պատուած՝ փողոց կը նայի : Դարձեալ առանձնութեան մէջ մտածումներու խորը կ'իյնայ : Կը վերյիշէ նախորդ չարաբախտ օրուան արկածները, ընկերներուն, մանաւանդ իր խեղճ եղբոր մահը :

Պատուհանին առջեւէն անցնող մարդկային ստուեր մը ուշադրութիւնը կը դրաւ : Կը նկատէ, որ թրքական տարազով դեռատի կին մըն է անցնողը : Քիչ ետք, ստուերը դարձեալ կը կենայ պատուհանին առջեւ եւ ուղղակի ներս կը նայի : Աւետիս աչքերը վեր կը վերցնէ եւ կը նայի գլինք դիտող կնոջ :

— Աւետի՛ս, դո՞ւն ես, կը հարցնէ կնոջական քաղցր ձայն մը, Կիւրինի բարբառով :

— Այո, ես եմ, կը պատասխանէ Աւետիս եւ ուրախութեան արցունքներու մէջ կը փղձկի :

— Դուն ո՞վ ես, եւ ի՞նչպէս եղաւ որ հոս կը գտնուիս, կը հարցնէ Աւետիս :

— Չճանչցա՞ր զիս, կը պատասխանէ մանկամարդ կինը : Ես բէթի տընօրէն Համբարձում էֆէնտիի աղջիկն եմ : Չալաշ մը զիս կարաւանէն զատելով իրեն կին ըրաւ : Քեզ պիտի աշխատիմ ազատել, հոգ մի ըներ դուն :

— Ինձի ազատել գրեթէ անկարելի է կը պատասխանէ Աւետիս, ընկերներուս նման զիս ալ պիտի նպանեն :

— Պիտի կրնամ օգնել քեզի եթէ ուշադրութիւն ընես ըսելիքներուս : Երբ քեզ հարցաքննելու գան, պիտի ըսես որ Տէր Զօրի գաղթականէն կը փախէիք, հետերնիդ շատ դրամ ունէիք, թէ ճամբան քեզ ձերբակալող գիւղացիները կողոպտեցին քեզ, իսկ քեզ չեն սպաննած տակաւին՝ աւելի ոսկիներ ստանալու յոյսով :

Մի քանի ժամ յետոյ, գինուորները տունը պաշարեցին : Ախուէն դուրս կը հանեն Աւետիսը եւ կը հարցաքննեն : Աւետիս կը պատմէ այն՝ ինչ որ հայ կինը քիչ առաջ թելադրած էր իրեն : Կ'առնեն գլինք կը տանին կառավարական շէնքը եւ բակին մէկ անկիւնը կը նստեցնեն : Յանկարծ բակին ուրիշ մէկ անկիւնէն մարդ մը կ'ելլէ, բոլորովին մերկ, առջեւը քթանէ պատուած պարկ մը միայն կապած, ուժասպառ երեւոյթով եւ դանդաղ կը մօտենայ իրեն : Աւետիս աչքերը վար կ'առնէ, չտեսնելու համար մարդկային թշուառութեան այդ եղկելի պատկերը : Տարօրինակ մարդը սակայն կը մօտենայ Աւետիսին, վար կը ծռի, լաւ մը կը նայի անոր դէմքին եւ կէս ուրախութեամբ, կէս վախով կը շշնջէ :

— Աւետի՛ս, դո՞ւն ես :

Աւետիս վեր կ'առնէ իր նայուածքը եւ ուշադրութեամբ կը գննէ զայն :

— Ա՛յ Նաչեր, դո՞ւն ես, աղայ: Չէ՞ որ քեզ սպաննեցին:

— Այո, ճիշդ է, կը պատասխանէ ան, որ իսկապէս Նաչեր Մալճեանն էր: Մեզ գնդակահարեցին, բայց փամփուռները իմ փորիս մէջ մտան: Հիմա փորս գնդակներով լեցուն է, սակայն ինձի վնաս չեն տար: Լէպլէպուրի պէս կլլեցի գանոնք:

— Նստէ հոս, Նաչեր, եւ պատմէ ամէն ինչ, ըսէ թէ ի՞նչպէս ազատուեցար մահէն, ի՞նչ եղաւ թորոսը՝ եղբայրս, կը հարցնէ Աւետիս:

— Մեզ զոյգ-զոյգ կապած գիւղին եղերքը ցամքած հորի մը քով տարին: Ձիւ թորոսին կապած էին: Երբ փոսին քով հասանք՝ կրակեցին մեր վըրայ եւ բոլորս վար ինկանք: Իմ մէջս ալ գնդակներ մտան. հիմա հոս են, կ'ըսէ, փորը ցոյց տալով: Երբ բոլորս ինկանք զարնուած, մեզ հորին մէջ նետեցին եւ վրանիս ալ խոշոր քարեր ձգեցին: Ժամանակ մը այդպէս ուժաթափ մնացի, վրաս քար ինկած էր բայց չէր վնասած: Աշխատեցայ ահռաներովս կտրել ձեռքս կապող շուանը: Նկատեցի որ թորոսն ալ մեռած չէ, թէեւ վիրաւոր եւ ան ալ ուշքի եկաւ: Ձեռքերս քակեցի եւ դարձեալ Աստուած օգնութեան կանչելով, պատերը ճանկոտելով դուրս ելայ: Թորոս ալ ետեւէս կ'ելլէր, ան ալ վեր քաշեցի: Գնդակ մը թորոսի կուրծքը ծակած էր: «Ա՛յ, Նաչեր աղբար, ըսաւ ինձի, կապէ վէրքերս: Եթէ կարենամ դարձեալ կանոնաւոր կերպով շնչել, պիտի երթամ ապրիլ»: Նայեցայ՝ երկուքս ալ կատարեալապէս մերկ էինք: Ոչ ալ շուրջերնիս կրցայ կտոր մը լաթ գտնել. նայեցայ քիչ մը անդին հովիւներ կան, դացի անոնց քով, թորոսը փոսին քով ձգած: Կը յուսայի անոնցմէ օգնութիւն խնդրել: Չուր յոյսեր: Ձիւ բռնեցին եւ հոս բերին: Ալ չեմ գիտեր թէ թորոսը ինչ եղաւ:

Մի քանի վայրկեան Աւետիս լուռ կ'արտասուէ եղբորը վրայ, իր տառապանքի եւ արկածներու անբաժան ընկերը եղած էր, որուն վրայ այնքան գուրգուրացեր էր ու պաշտպաներ:

Վերջապէս Նաչերի ներկայութենէն եւ խօսքերէն քիչ մը մխիթարուած՝ կը սկսի մտածել իրենց դրութեան վրայ: Աւօ, իր կարգին, մի քանի խօսքով կը պատմէ թէ ինչպէս ազատուեցաւ Բէկին ձեռքէն եւ հոս ինկաւ: Կը պատուիրէ Նաչերին որ ան ալ իրեն պէս ըսէ, թէ դաղթակայանէ փախած է:

Մի քանի ժամէն Աւետիս եւ Նաչեր Գայմազամին առջեւ կը տարուին հարցաքննուելու համար, ուր կային մի քանի պաշտօնեաներ, նաեւ Միւֆթիւ շաճի Էֆէնտին:

— Ո՞վ էք դուք, կը հարցնէ Գայմազամը:

— Տէր Ձօրի դաղթակայանէն կը փախէինք վեց ընկերներով: Կ'ուզէինք մեր հայրենիքը երթալ, հոն իսլամանալ եւ մեր տուներուն մէջ ապրիլ: Հետեւին շատ ալ դրամ ունէինք: Ճամբան Էվճիք էօնիւ գիւղին առջեւ մեզ բռնեցին գիւղացիները, մեր ընկերները սպաննեցին, մեզ բոլորս ալ կողոպտեցին: Ձիւ չսպաննեցին, որովհետեւ խոստացած էի աւելի դրամ տալ իրենց: Իսկ այժմ հոս ենք:

— Ըսածը սուտ է, կը պատասխանէ Բէկը: Ասոնք այն Կովստանիներն են, որ մեր կողմերու գիւղերէն քանի անգամ ոչխար գողցած են եւ մեր աղի կարաւանը կողոպտեցին:

Գայմազամը բժիշկ մը կը կանչէ, որ քննէ զիրենք եւ ըսէ թէ որո՞ւն ըսածը ճշմարիտ է: Բժիշկը կը քննէ իրենց ուսերը, մարմինը եւ կը հասկնայ որ դէնք դորձածած են քանզի հրացանի կոթին հանգչած տեղը մկանները կարծրացած էին, նոյնպէս շարոցներու կապուած տեղերը յայտնի:

— Ասոնք կատարեալ Ձէյթունցի կովիտանիներ են, կ'ըսէ բժիշկը :
Գարձադամը կը հրամայէ որ զիրենք հարցաքննիչ դատաւորին առջեւ
տանին :

Երբ դատարան կը տանին զիրենք, հարցաքննիչ դատաւորը արիւնտա
զրքսի մը ցոյց կու տայ : Աւետիս կը նայի եւ կը ճանչնայ : Կաշեկազմ Աւե-
տարան մըն էր որ եղբայրը Թորոս իր վրայ կը կրէր : Աւետիս երբ կը տեսնէ
իր եղբոր արիւնով ներկուած Աւետարանը ալ չի կրնար դիմանալ եւ նուազած
գետին կ'իյնայ : Կիւրինցի կիներ, որ Ալպիստան մնացեր էին՝ կը լսեն պա-
տահածը եւ ամէն օր հաց եւ ուրիշ ուտելիք բերելով բանտին պատուհանէն
ներս կը նետեն :

Մի քանի շաբաթ Ալպիստանի բանտին մէջ մնալէ վերջ, օր մըն ալ ոս-
տիկաններ կու դան շղթայի կը զարնեն զիրենք եւ դուրս կը հանեն, ըսելով որ
Մարաշ կը տարուին : Քաղաքին մէջէն անցած ատեններն տեսողները իրարու
կ'ըսեն .

— Կիւրինցի կովիտանիները կու դան : Ոստիկաններն ալ իրենց հարցը-
նողներուն նոյն պատասխանը կու տային :

Մինչեւ Մարաշ հասնելն շատ կը տանջուին ոստիկաններու կողմէ :
Միջին բանի համար կը ծեծեն զիրենք : Եթէ ջուր խմել ուզեն կը ծեծեն, եթէ
ուզեն հանդիլ՝ դարձեալ կը ծեծեն, միշտ պատրուակ մը կը դտնեն հրացանի
կոթով կամ խարազանով հարուածելու :

Երբ Մարաշի բանտը կը հասնին՝ հայերով լեցուն կը դտնեն զայն : Հոն
է տակաւին Ձէյթունի նշանաւոր Նազարէթ Չաւուշը, Մարաշցի Պօղոս աղա
Սէֆէրեանը, անոր տղան, սպայ մը, եւ ուրիշ շատեր : Ասոնք բոլորն ալ բան-
տի պահապաններուն կողմէ կը ծեծուէին ու կը նախատուէին ամէն օր : Առա-
ջին օրն իսկ բանտի ծառայողները զաւազաններով կու դան նորեկներուն ալ
Թրքահան «բարի գալուստի» ողջոյնը տալու : Նախ Աւետիսը կը պառկեցնեն
գետին վրայ եւ բոլոր բանտարկեալներուն ներկայութեան կը սկսին ծեծել :
Մի քանի տասնեակ հարուածներ ստանալէ վերջ Աւետիս կը նուազի ցաւէն :

Մարաշի ամբողջ հայութիւնը տեղահան չէր եղած տակաւին, եւ բան-
տարկեալներէն շատեր իրենց տուններէն մեղր ու կարագ բերել կու տային,
կերցնելով Աւետիսին : Քսան եւ չորս ժամէն ուշքի կը բերեն զինքը : Մի քանի
շաբաթ ալ Մարաշի բանտին մէջ կենալէ ետք, ոստիկաններ կու դան Աւետիսի
եւ Պաշերի ձեռքերուն զստ-զատ ձեռնակապ կ'անցնեն եւ կը հանեն Այնթապ
տանելու համար :

Մարաշ քաղաքին մէջ կամ դուրսը ճամբաներուն վրայ բազմաթիւ կի-
ներ եւ աղջիկներ տեսած են, որ կը մուրան կամ փայտի կտորներ կը հաւա-
քեն : Պահ մը մոռցած իրենց վիճակը, կը մտածեն անպաշտպան կիներու եւ
մանուկներու կրած անպատմելի տառապանքներուն մասին : Երէկի բարեկե-
ցիկ եւ հարուստ ընտանիքի անդամներ այսօր մուրացկանութեան դատապար-
տուած էին : Կիւրինցի կիներ մը կը տեսնէ զիրենք, կը ճանչնայ ու «վա՛խ եա-
րուներս, աչքերս, կուրանային ու չտեսնէի» ըսելով մարած գետին կ'իյնայ :

Լման երկու օր անօթի, ծարաւ Այնթապի մէջ ալ բանտարկուելէ յե-
տոյ կը տարուին Նիղիս : Գիշեր մըն ալ հոն կը մնան եւ անկէ ալ կը տարուին
Պելեճիք, Եփրատի եզերքը փոքրիկ դիւղաքաղաք մը :

Գետին եզերքը դաշտապետներուն վրայ կը տեսնեն հազարաւոր գաղ-
թականներու վրանները, կարպետի կտորներէ շինուած : Տեղ մը մի քանի կի-

ներ դողաւոր թիթեղներու վրայ հաց կ'եփէին: Անոնցմէ մին տեսնելով երկու կալանաւորները, «լա՛խ եարուեմ'րս, անոնք ալ մերիններէն են» ըսելով, մի քանի տաք հաց կու տայ Աւետիսի եւ ընկերոջ: Օրերով անօթի քալող կալանաւորներուն համար երկինքէն ինկած օրհնութիւն մըն էր այդ հացի կտորը:

Զիրենք կը դնեն Պերեճիքի բանտին մէջ, որ աւելի բերդի կը նմաներ, երեք օր կը մնան հոն, առանց կտոր մը հաց կամ կաթիլ մը ջուր ստանալու: Երեք օր վերջ նոյն բանտը կը բերուին նաեւ երեք հայեր եւ 8-10 Գլղպաշ քիւրտեր, բոլորն ալ իրենց պէս շղթայուած: Հայերը Այնթապցի էին, երաժիշտ Աւետիս, Տէր Յարութիւնի որդին Յակոբ եւ Սիւնեանց Պետրոսը:

Այնթապցիք թրքախօս ըլլալուն՝ իրարու հետ թուրքերէն կը խօսէին, բայց եւ այնպէս Աւետիս կը հասկնայ անոնց հայ ըլլալը: Այնքան անօթի են, որ Աւետիս անոնցմէ հաց կ'ուզէ: Անոնք ալ դժբախտաբար կողոպտուած էին, սակայն մէկուն տոպրակին մէջ հացի փշրանք կայ եղեր, կը հաւաքէ եւ Աւետիսին կու տայ զանոնք: Ան ալ կտոր մը Սաչերի կու տայ: Օրերէ ի վեր առաջին անգամն էր որ բերաննին դնելիք բան մը կը գտնէին:

Յաջորդ օրը հինգ հայերը, ութը ձիաւոր սատիկաններու ընկերակցութեամբ՝ ճամբայ կը հանեն դէպի Ուրֆա:

Աւետիս, Սաչեր եւ միւս հայերը կը բերուին Ուրֆա եւ նախ սատիկանաւորուն կը տարուին: Ասոնք Կիւրիւնցի Կոմիտասիներ են ըսելով՝ այդ դիշեր սատիկանները սաստիկ կը ծեծեն զանոնք: Յաջորդ օրը դիշեր ատեն կը տանին կեդրոնական բանտը կը նետեն:

Ներսը շատ մութ է եւ իրենք բան չեն տեսներ: Սակայն շուտով հայերէն խօսակցութիւն կը լսեն եւ ասիկա բաւական կը մխիթարէ զիրենք, վերջապէս բոլորովին առանձին չեն, իրենց նման ուրիշներ ալ կան: Յաջորդ առաւօտ կը ծանօթանան հոն գտնուողներուն հետ: Հոն են Ուրֆայի նշանաւոր յեղափոխականներէն Տաշճի Արուշ եւ դրիշ 200 երիտասարդներ: Անոնք բոլորն ալ Ուրֆայի ինքնապաշտպանութեան մասնակցողներ են:

Անոնց բանտ գալուն յաջորդ օրն իսկ սատիկաններ եւ բանտի ծառայողներ, ամէնուն ներկայութեան, խուցէ մը դուրս կը հանեն հայ կղերական մը, որ կուրիւն ղեկավարներէն է եղեր: Ամէնուն ներկայութեան զայն խրժողութօրէն կը դանակոծեն, մորուքը կը փետտեն, եղունգները կը քաշեն եւ այլազան չարչարանքներու կ'ենթարկեն զայն: Միւսները անզօր ու լուռ ակառնատեսներ կ'ըլլան այս վայրագութեան:

Տասը օր անցած, Աւետիս եւ Սաչեր դատարան կը տարուին (Տիւանը Էօրֆիէ): Երբ ներս կը մտնեն, կը տեսնեն որ բոլոր դատաւորները զինուորականներ են, սատի լնք զինուորական բարեւ տալով կը կանգնի անոնց առջեւ:

— Ո՞ր զինուորութիւն ըրած ես, կը հարցնէ սպայ մը:

— Ռուսէլի:

— Ո՞ր բանակին մէջ:

Աւետիս կու տայ մանրամասնութիւնները: Սպաներէն մին, Տիւրպէ-քիւրցի Սայիտ էֆէնաի, քիւրտ մը՝ իր սպան եղած է եւ կը ճանչնայ զինք:

— Պիտի աշխատիմ օգնել քեզի, կ'ըսէ ան, եւ քիչ մը հարցաքննելէ վերջ բանտ կը վերադարձնեն զիրենք:

Դատավարութենէն ետք, Աւետիսն ու Սաչերը կը զատն ու կը դնեն 101 տարուայ կամ մահուան դատապարտուածներուն մէջ:

Աւետիս գլխէ որ դուրսը շատ հայեր կան, մեծ մասամբ կիներ Սերաստիոյ նահանգէն: Գուցէ անոնց մէջ Կիւրիւնցիներ ալ ըլլան: Նաչխուն գուլպաներ կը հիւսէ ան եւ անոնց վրայ ասեղով, իբր թէ աւելի նաչխելու համար «Ատս-կրց» Աւետիս Կիւրիւնցի տառերը կ'ասեղնազործէ: Այսպէս՝ գուլպաներ կը զրկէ դուրսը ծախելու:

Մինչ այդ զինուոր մը Աւետիսի հիւսած գուլպաներէն զոյգ մը գնելով կը նուիրէ իր սպային, որ Մինաս Մինասեան անունով Կիւրիւնցի հարիւրապետ մըն է եղեր, այժմ Մահմետականացած: Գուլպային վրայի զարդերը Կիւրիւնի ճաշակով ըլլալուն՝ հետաքրքրութեամբ կը զննէ եւ կը նկատէ «Ատս-կրց» տառերը: Ան կը հասկնայ որ «Աւետիս – Կիւրիւնցի» կը նշանակէ զրու-թիւնը եւ որովհետեւ Աւետիս անունով իրմէմեծ եղբայր մըն ալ ունի եղեր: Զինուորը գտնելով կը հարցնէ թէ ո՞ր կէզ գնած է գուլպան: Զինուորը կ'ըսէ որ բանտարկեալ մըն է հիւսողը:

Մինասեան կ'երթայ մի քանի Կիւրիւնցի կիներ կը գտնէ եւ կը զրկէ բանտ: Աւետիս իր անունը կեղծած էր եւ բանտին մէջ զինք կը ճանչնային որպէս Կիւրիւնցի Յովհաննէս:

Բանտին ծառայողներէն մին կու գայ ներս եւ կ'ըսէ, որ դուրսը Կիւրիւնցի կիներ կան, որ Կիւրիւնցի Յովհաննէսը կ'ուզեն տեսնել: Աւետիս կ'երթայ դուրս եւ կը տեսնէ, թրքական տարագով կիներ: Կը ճանչնայ զանոնք, սակայն չուզեր բոլորովին յայտնել իր ինքնութիւնը:

Երկու օր անցած, առաւօտուն կանուխ բանտապահ մը կու գայ եւ կը կանչէ՝ Կիւրիւնցի Աւետիսը թող գայ:

Ասիկա այն ժամն էր, երբ մահուան դատապարտուածները կը տանէին կակղցուելու: Թէեւ անոնք վեցական հոգի կը տարուէին, սակայն Աւետիս կ'ենթադրէ, որ միւսներն ալ ետեւէն պիտի բերեն:

— Քեզ կանչողը սպայ մըն է, կ'ըսէ բանտապահը:

Բանտին բակին մէջ կը տեսնէ գեղակազմ սպայ մը, հարիւրապետի աստիճանով: Աւետիս կը ճանչնայ զայն, որ իրեն տարեկից եւ խաղընկեր եղած էր: Կիւրիւնցի Մինաս Մինասեանը: Ան ալ Աւետիսը կը ճանչնայ եւ աչքերը արցունքով կը լեցունին, երբ կը տեսնէ անոր թշուառ վիճակը:

— Ես քեզի հազուատ պիտի զրկեմ, կ'ըսէ ու ոսկի մը տալով կը հեռանայ:

Աւետիսի սիրտը աւելի մեծ յոյսով կը լեցուի: Այդ դրամով ուտելիք կը գնէ եւ բոլոր հայ ընկերներով, ամիսներէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով, կուշտ մը կը ճաշեն:

Բանտին մէջ կը գտնուէր ուրիշ Կիւրիւնցի մը եւս, Գրիգոր Ռուբնուկեան: Կիւրիւնցի Կարպօ վարժապետ խումբ մը կազմած եւ լեռ բարձրացած է եղեր: Անոնք Աւետիսի խումբէն բոլորովին անջատ կը գործեն: Խումբին մեծ մասը կը բռնուի եւ Սերաստիա տարուելով կախաղան կը բարձրացունին: Իսկ Գրիգոր Արաբիա փախած ատեն թուրքերու ձեռքը կ'իյնայ, Հիմա Աւետիսի եւ Խաչերի հետ կ'ընկերանար:

Առտու մը զայն կը տանին կակղցնելու, հետն ալ ուրիշ հինգ հոգի՝ Ակնցի Գրիգոր, Ուրֆացի Տաշճի Արուշ անոնց մէջ են:

Բանտին մէջ խեղճ Խաչեր Թիֆուս հիւանդութեան կը բռնուի եւ անխնամ կը մեռնի Աւետիսի թեւերուն մէջ:

Աւետիս բանտին մէջ եւ իրեն եկող այցելուներէ լսած էր, որ Ուրֆացի

հայասէր թուրք մը, Շէյխ Միւսլիմ անունով, մի քանի հայ երիտասարդներ ազատած է, թրքացուցած զանոնք եւ իր սեփական փուռին մէջ որպէս գործաւոր կը պահէ: Աւետիս զոյգ մը գուլպայ նուէր զրկած էր անոր, որուն քով գտնուող երիտասարդներէն մին, Իսկէնտէր Գարամանեան, իրենց բարի տիրոջ կ'ըսէ որ գուլպան զրկողը իր քեռին է:

Ոստիկանները Աւետիսը կապուած Շէյխին փուռին առջեւէն անցնելու ստեն, առիթ մը կը գտնէ ներս մտնելու եւ աղաչելու Շէյխին, որ զինք ազատէ: Շէյխը՝ ազդեցիկ անձ, ոստիկաններուն առջեւ երաշխաւոր կ'ըլլայ եւ Աւետիսը անոնց ձեռքէն կ'առնէ: Պայմանը այն է, որ միշտ Շէյխին հրամանին տակ պիտի մնայ:

Ոստիկանները կ'երեւի որոշ չէին գիտեր, թէ ով է կալանաւորը: Ձինք կը տանէին որպէս դատարկապորտ հայ մը որ գաղթակայանէ մը փախած է, Շէյխը նոյնպէս տեղեակ չէր անոր անցեալին եւ չէր յուսար որ ոստիկանները յետոյ հետապնդեն զայն: Աւետիս փախելու հնարք մը կը մտածէ: Լսած է որ Ասորիներու թաղը կիւրիւնցի ընտանիքներ կան: Գիշեր մը կ'երթայ եւ կը գտնէ զանոնք: Անոնց շնորհիւ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ նաեւ Մինաս Մինասեանի հետ եւ ճար մը կը խնդրէ փախելու համար: Ան կը խոստանայ նախկին երեսփոխան Մահմուտ Նէտիմ բէկի միջոցով՝ որ իր բարեկամն է, զինք ազատել: Իր հետ կային նաեւ երկու Յոյն բժիշկներ, բոլորն ալ զինուորական ծառայութեան մէջ:

— Աւետիս, կ'ըսեն անոնք, մենք գիտենք որ դուն ճարպիկ մարդ ես եւ արժէքաւոր փորձառութիւններ ունիս: Մենք երեքս որոշած ենք ուսաստան փախիլ: Քեզ ալ մեր հետ կը տանինք: Դուն առ այժմ լաւ պահուէ, որ բանտ չմտնես դարձեալ:

Բայց յաջորդ առաւօտ իսկ Շէյխ Միւսլիմի փուռին մօտ ոստիկանները կը ձերբակալեն զինք, շրթայի կը գարնեն, իսկոյն ճամբայ կը հանեն եւ կը տանին, զինք Աղճա դալէ ըսուած գիւղը:

Հոն քանի մը Սերաստացի կիներ ալ կը գտնուէին: Անոնք կը նկատեն որ որքա՞ն աղերսանքով Աւետիս կը դիտէր ոստիկաններուն ճաշելը: Կ'ուզեն հաց տալ իրեն սակայն ոստիկանները կ'արգելին:

— Սատկելու կ'երթայ, ի՞նչ հարկ կայ զինք կերակրելու, կ'ըսեն անոնք: Յաջորդ առաւօտ երկու ուրիշ ոստիկաններու հետ կը տանին զինք Ռադգա եւ բանտ կ'առաջնորդեն: Հոն գտնուող բանտարկեալները առանց բացառութեան Արաբերէն կը խօսէին եւ Աւետիս կը խորհի թէ հայ բնաւ չկայ: Մի քանի ժամ անոնց մէջ կենալէ եւ բոլորին դէմքերը ուսումնասիրելէ ետք մէկուն զիմազիծէն կը հասկնայ որ Հայ է:

— Դուն հա՞յ ես, կը հարցնէ անոր մօտենալով, եւ ո՞ր տեղացի:

— Այո, հայ եմ եւ հաճընցի. իսկ դո՞ւն որտեղացի ես:

— Կիւրիւնցի:

Աւետիս կը մտնայ իր ցաւերը եւ կը սկսի խօսակցիլ անոր հետ: Հոս ալ, ինչպէս սովորաբար, կառավարութիւնը հաց չէր տար բանտարկեալներուն: Ամէն ոք իր ազգականներուն միջոցաւ կը ստանար ինչ որ կարելի էր: Աւետիս իր Փէսը կը ծախէ երկու տասնոցի (մէթէլիկի) 30 փարայի ալ իր բաճկոնը եւ 50 փարայի եզիտացորենի հաց գնելով կէսը ինք կ'ուտէ, կէսն ալ կու տայ հաճընցի հայուն:

Օր մըն ալ բանտին դրան առջեւ լաւ հազուած երիտասարդ մը կը տեսնէ, ձեռքին աճան մը կերակուր եւ կը հասկնայ որ հայ է:

- Ո՞վ ես եւ ի՞նչ է անունդ, կը հարցնէ Աւետիս հայերէն :
- Սերաստացի եմ եւ անունս Սեղբակ է : Դո՞ւն որտեղացի ես :
- Ես ալ Կիւրինցի :

Աւետիս անկէ կը հասկնայ, որ բաւական Սերաստացի հայեր կան Ռազդայի մէջ, ոմանք խանութ բացած առեւտուրով կը զբաղին եւ թէ անոնց մէջ է նաեւ Սերաստիոյ Ազգ. վարժարանի յայտնի ուսուցիչներէն Կարապետ Գարիկեանը :

Աւետիս թուղթ եւ մատիտ խնդրելով անկէ, նամակ մը կը գրէ Գարիկեանին, պարզելով իր տխուր վիճակը եւ հակիրճ կերպով յիշելով իր կրած տառապանքները, կը խնդրէ անկէ, որ միջոց մը գտնէ զինք բանտէն ազատելու համար :

Գարիկեան կը թելադրէ, որ այդպէս լաւ նամակ մըն ալ գրէ ուղղուած Յովհաննէս Զաքի անունով իսլամացած իզմիտցի հայ փաստաբանին, որ շատ ազդեցիկ մարդ է եւ հարիւրապետին բարեկամը : Աւետիս կը գրէ նամակը եւ մի քանի օրէն, հարիւրապետին հրամանով, դարձեալ ազատ կ'արձակուի :

Աւետիս ծանօթացած էր Զէյթունցի Յարութիւն Պլէրեան անունով երկտասարդի մը հետ եւ անոր այցելութիւն մը տուած : Հազիւ երկու ժամ կեցած՝ Խաթուն անունով կին մը կու գայ եւ կ'ըսէ .

- Կիւրինցի Աւետիսը դո՞ւն ես :
- Այո՛, ես եմ, ի՞նչ կայ :
- Ուրֆայէն հեռագիր եկած է եւ ոստիկանները քեզ կը փնտռեն :
- Պազ սարսուռ մը կ'անցնի Աւետիսի մարմնէն :

— Մի վախնար կ'ըսէ կինը, քեզ Ուրֆա տանելով դարձեալ ազատ պիտի ձգեն :

Սակայն Աւետիսի նախազգացումը աւելի վախ կը թելադրէ իրեն : Անգամ մը որ ոստիկանները իր հետքը գտած են, ուրեմն ազատում չկայ, կախաղանն է իրեն սպասողը : Արդարեւ, շատ չանցած՝ ոստիկանները կը ձերբակալեն զինք եւ ձեռքերը կապած, մայրամուտի ժամանակ ճամբայ կը հանեն : Ճամբան շատ կը ծեծեն զինք, եւ կ'աշխատի շղթաները կտրել եւ փախիլ, բայց անօգուտ :

Երբ Ուրֆա կը հասնի, Աւետիսը ոստիկանատուն կ'առաջնորդեն : Ան առաջին առթիւ Աննիկ Պօղիկեանը կը տեսնէ : Կը խնդրէ ոստիկաններէն որ այդ կինը իրեն կանչեն :

Աննիկ զինք շղթաներու մէջ տեսնելուն պէս կը սկսի լալ :

— Մի լար Աննիկ, կ'ըսէ Աւետիս, զնա Շէյխ Միւսլիմին աղաչէ, որ եթէ կտրելի է դայ զիս երաշխաւորութեամբ ազատէ : Կրկին ոստիկանապետը կը յանձնէ զինք Շէյխ Միւսլիմին, որ իր տունը կը տանի :

Մի քանի օր յետոյ, երբ Մինաս Մինասեան կու գայ զինք փնտռելու, կը լուծուի երկու հեռագիրներուն առեղծուածը : Մինասեան կառավարիչին միջոցով հրաման ձեռք բերած է Աւետիսը Պետական գործաւորական վարժարանը զնելու, որպէս ջուլհակի վարպետ : Առաջին հեռագիրը այդ վարժարանի տնօրէնէն էր : Երկրորդը դատարանէն էր : Իր հարցաքննութեան կարգը եկած էր :

Մինասեան կ'առաջնորդէ Աւետիսը գործաւորական վարժարան, ուր իրեն համադրեցու եւ նշան տալով՝ վարպետ կը կարգեն, մասնաւոր ինքնութեան թուղթի մը հետ : Աւետիս յաճախ քաղաք կ'երթայ ապրանքներ առնելու, դրամ գանձելու եւ ապրանք տանելու գործով :

Հազիւ 20 օրէ ի վեր Գործաւորական վարժարան կը դանուէր, երբ ոստիկաններ կու դան զինք տանելու: Կը դիմեն վարժարանի տնօրէնին եւ կը խնդրեն որ Աւետիս իրենց յանձնուի:

— Քեզ դատարանին առջեւ պիտի հարցաքննեն եղեր, կ'ըսէ կառավարիչը, դնա անոնց հետ եւ վերջը նորէն կու դաս:

Աւետիս գիտէ որ վերադարձ չկայ, իր մահը վճռուած է: Եթէ կարենայ քիչ մը ժամանակ շահիլ, գոնէ ծանօթներու հաղորդել պատահածը:

— Փաշա հազարէթլէրի, դուք զիտէք, որ ես եմ ապսպրանքներ առնողը, դրամները դանձողը, երթամ գոնէ հաշիւները մաքրեմ, կ'ըսէ իր պետին:

— Ապրիս, տղաս, կը պատասխանէ կառավարիչը, եւ կը հրամայէ ոստիկաններուն, որ անոր հետ պարտին տուները եւ խանութները:

Երկու ոստիկանի ընկերակցութեամբ Աւետիս կ'այցելէ կարգ մը տուններ, միշտ ուշադիր ծանօթ մը գտնելու եւ անոր միջոցով Մինաս Մինասեանին լուր դրկելու իր ձերբակալման մասին:

Վերջապէս կ'երթայ Անիկ Պողիկեանի ապրած տունը: Հոն կը պատմէ եղելութիւնը: Յետոյ, ձեռքերը կապուած, երկու ոստիկանով երբ կը հասնի Շէյխ Միւսլիմի փուռին առջեւ, հրաժեշտ կ'առնէ հոն դանուող երիտասարդներէն:

— Քանի որ զիս պիտի սպաննեն, կ'ըսէ Աւետիս, քեզի տամ ունեցածս: Սիկառի տուփը, կայծքարի պողպատը կը հանէ եւ անոնց կու տայ: Ապա կը խնդրէ ոստիկաններէն, որ թոյլ տան իրեն արտաքննոց երթալ:

Հոն մտնելով՝ «Եթէ պիտի մեռնիմ, թող ոստիկաններու դնդակով մեռնիմ», կ'ըսէ մտքէն: Եւ խորհուրդէն դործի անցնելով, ձեռքը կապ, կը սկսի փախիլ: Փոթորիկը պէս կը սուրայ, որովհետեւ մահէն է որ կը փախի, եւ չուրջը կը նայի թաքստոց մը գտնելու համար:

Յանկարծ փրկուած բազմիք մը կը նշմարէ եւ կը մտնէ օճախին մէջ: Ոստիկանները կը կորսնցնեն իր հետքը: Աւետիս ապահով է օճախին մոխիրներուն մէջ: Երբ վստահ կ'ըլլայ, որ զինք հետապնդող չկայ այլեւս, դուրս կ'ելլէ բազմիքի մոխրատունէն եւ Շէյխ Միւսլիմի փուռը կ'երթայ ու կը գտնէ Գարամանեան Սեդրակը, որ մեծ ուրախութեամբ կ'ողջապուրէ զինք:

— Ես քեզի պիտի փրկեմ, կ'ըսէ ան: Սեդրակ գիտէր, որ խումբ մը ծեր ու անկար իրգրումցի հայեր աւելածու են եւ կ'ապրին խարխուլ շէնքի մը մէջ: Աւետիսը շիտակ հոն կը տանի: Կը բացատրէ եղելութիւնը եւ ծերերը կը համաձայնին թաքցնել զինք: Յատակի տախտակներէն մէկ երկուքը կը հանեն, ներքեւը քիչ մը կը փորեն եւ Աւետիսը հոն մտնելով կը պառկի, եւ վրայէն տախտակները կը դամեն դարձեալ: Ամէն օր այս խեղճ հայերը իրենց ճղճիմ ուտելիքէն բաժին կը հանէին Աւետիսին:

Ոստիկաններ, կը ձերբակալեն իր բարի հրեշտակը՝ Տիկին Աննիկ Պօղիկեանը:

Աննիկ ի գուր կը պնդէ, որ չգիտէր Աւետիսի տեղը: Չայն անգթօրէն կը ծեծեն: Ան ճարպիկ կիին, իր կարգին խորամանկ հնարքի մը կը դիմէ օճիքը ազատելու համար: Սուտ պատմութիւն մը կը յարմարցնէ:

— Ան իմ ամուսինս էր, կ'ըսէ Աննիկ, գացած ատենը իրեն եօթնասուն ոսկի տուի: Ոստիկանները տեսան դրամը: Անպատճառ տարած Չայն սպաննած ըլլալու են եւ դրամը առած:

Ասիկա բաւական խելքի մօտ պատմութիւն մըն էր: Աննիկ ազատ կ'արձակուի եւ ոստիկանները դատարանին կը յանձնուին:

Բայց Աւետիս կը ստիպուի իր Թաքստոցը քանի մը անգամ փոխել, ուստի կաններու հետապնդումէն ազատելու համար : Յետոյ կը մտածէ թէ ուր երթայ : Եւ կը յիշէ, որ քաղաքէն դուրս ջաղացք մը կայ, որուն տէրը Ձէյթունցի հայ մըն է, որ ծանօթ է իրեն : Կ'ուղղուի հոն : Երբ ջրաղացին կը մօտենայ, կը տեսնէ որ ներսը զինուորներ կան : Կ'երեւի բանակին համար ալիւր կ'աղային, ինք կը պահուէր ջաղացքին ներքեւ, հոն ուր փայտէ անիւը կը դառնայ : Բայց անիւները ջուր կը սրսկեն շուրջը եւ քանի մը վայրկեանէն Աւետիս կը թրջուի, սաստիկ կը մտի եւ ատամները իրարու կը զարնուին, սակայն չի համարձակիր դուրս ելլել :

Կ'անցնին ժամեր : Փայտէ անիւին թեւերէն մին կ'իյնայ եւ ջաղացպանը կու գայ տեղը դնելու : Աւետիս մութին վարժուած ըլլալով կը տեսնէ զինք, եւ կ'ըսէ ցած ձայնով :

— Մի վախնար, ես եմ, Աւետիսը, փախած հոս մտած եմ, որովհետեւ կը հետապնդուիմ, զիս ազատէ :

— Սպասէ քիչ մը եւս, կը պատասխանէ ջաղացպանը. զինուորները երթան՝ անկէ վերջ կը պահեմ քեզ :

Կէս ժամէն ջաղացքը դատարկուած է : Աւետիս վեր կ'ելլէ, թաց լաթերէն կը մերկանայ եւ վերմակի մը մէջ փաթթուած, ալիւրի ամբարին մէջ կը պառկի :

Յաջորդ առաւօտ Յարութիւն ներս կու գայ վախցած եւ կ'ըսէ .

— Աւետիս, հսկայ արար մը եկած է : Գրպանէն թաշկինակ մը հանեց եւ հարցուց թէ այս թաշկինակին տէրը հո՞ս է :

Աւետիս կը հասկնայ, որ ասորի կնոջ կողմէ դրկուած մէկն է ան, եւ դուրս կ'ելլէ :

— Մօտեցի՛ր, կ'ըսէ արարը, եւ Աւետիսի ձեռքը կը թօթուէ : Մի վախնար ինձմէ, եկուր հետս, ես քեզ պիտի պաշտպանեմ :

— Քանի որ այս թաշկինակը բերի, պիտի դամ ուր որ երթաս, կը պատասխանէ Աւետիս, թէ եւ սրտին մէջ կասկած կայ :

Քիչ մը անդին ծառի մը տակ կը նստի արարը եւ կը հրամայէ որ Աւետիս ալ նոյնը ընէ : Արարին ձեռքին մէջ խարազան մը կայ, ծայրը կապարեայ զնդակներով : Իսկ մէջքին ալ սուր մը ունի :

— Ի՞նչ է ձեր անունը, կը հարցնէ Աւետիս :

— Ահմէտ :

— Կը հաճի՞ս սուրդ ինձի տալ վայրկեան մը :

Արարը կու տայ : Աւետիս կը հանէ սուրը պատեանէն, կոկորդը կը դնէ, ու կ'ըսէ .

— Բարեկամ Ահմէտ, եթէ զիս պահելու համար եկած չես, գոնէ ըսէ որ ինքզինքս սպաննեմ : Կամ դուն զիս հոս սպաննէ ազատիմ :

Պատասխանի փոխարէն արարը կը գրկէ զինք եւ աչքերը արցունքով կը լեցուին : Ան ինք ալ թուրք կառավարութենէն հալածուած արկածներով լի անցեալ ունեցող մարդ մըն է եղեր :

Իր արարական վերարկուին ներքեւէն մետաքսեայ ապա մը կը հանէ եւ զլիսանոց մը, կը հագցնէ զանոնք Աւետիսին, եւ միասին կ'երթան քաղաք :

Ասորիներու թաղին մէջէն անցած ատեն Աւետիս կը տեսնէ Կարապետ Կետիկեանը, Շէյխ Միւսլիմի պաշտպանեալներէն մին եւ ուրախութեամբ կը նկատէ, որ ան զինք չճանչցաւ :

Արարին տունը ասորիներու թաղին մէջ էր : Երբ տունէն ներս կը մտնեն՝ Ահմէտի մայրը կու գայ զիրենք կը դիմաւորէ : Ան իր թեւը վեր կը վերցնէ , Ահմէտ Աւետիսը գրկած անոր թեւին տակէն կ'անցընէ :

— Այս ըրածիս իմաստը հասկցա՞ր , կ'ըսէ Ահմէտ : Ասկէ վերջ մենք կրկուքս միեւնոյն մօր արգանդէն ծնած եղբայրներ ենք :

Աւետիս բառ չի գտներ իր երախտագիտութիւնը յայտնելու : Զինք կը նստեցնեն հիւրասենեակին պատուաւոր անկիւնը : Ներս կը մտնէ նաեւ Ահմէտի կիներ , գեղուհի մը , եւ Աւետիսի մօտենալով հայերէն լեզուով կ'ըսէ .

— Բարի եկար , եղբայր :

Մինչ Աւետիս զարմանքի մէջ է , թէ ո՞ւրկէ այս հայուհին արարին տունը ինկած է՝ Ահմէտ կ'ըսէ , որ ան քաղաքին մեծահարուստներէն մէկուն աղջիկն է , յափշտակուած թուրքի մը կողմէ : Ահմէտ ազատած էր զայն թուրքին ձեռքէն եւ օրիորդը կամաւոր կերպով ամուսնացած էր իր ասպետական ազատարարին հետ :

Վերջապէս անգլիացիք կը դրակեն նաեւ Այնթապը : Տարադրեալ եւ տեղացի հայերուն ուրախութիւնը չափ ու սահման չունի :

Անգլիացոց հրամանով ամէն հայ , որ թուրքերուն քով ստիպումով մահմետական եղած էր , կրնար վերադառնալ իր ազգութեան եւ հաւատքին : Ոչ միայն կամաւոր կերպով վերադարձողներուն դէմ թուրքերը որեւէ ուս պիտի չկրնային պահել , այլ հայերու իրաւունք կը արուէր բռնի կերպով թուրքերու տուներէն առնել ոեւէ կին կամ տղայ , որ վստահ էին թէ հայ է :

Եղիազար էֆէնտին լաւ անգլերէն գիտնալուն՝ անգլիացոց կողմէ կը նշանակուի հայերու գործերուն վարիչ եւ իրենց միջնորդը թրքական կազմալուծուած կառավարութեան հետ : Անոր հրամանով Աւետիս եւ Յովհաննէս Ափանեան կ'ընկերանան եգիպտական եւ թրքական ոստիկաններէ կազմուած խառն յանձնախումբի մը , որ պաշտօն ունէր հաւաքելու մահմետականներու քով մնացած հայ մանուկներ եւ կիներ :

Մինչ այդ , Աւետիս ամուսնացած էր Նուարդ Գոչունեանի հետ , լսած ըլլալով որ իր նախկին նշանածը մեռած էր տարադրութեան ժամանակ :

Աւետիս լսած էր , որ Մարաշի մէջ Զէյթունի եւ շրջակայ վայրերէն հայեր խումբ կազմած են եւ թուրքերու քովէն տղաք կամ աղջիկներ կը հաւաքեն : Քանի որ Աւետիսի եւ իր պաշտպանեալներուն փափաքը վերջ ի վերջոյ կրկրին երթալ է , եւ քանի որ Մարաշ աւելի մօտ է իր ծննդավայրին եւ հոն ալ կրնայ շարունակել իր գործը , միասին կը մեկնի հոն : Անգլիացիք արդէն Մարաշն ալ դրակած էին :

Հոն կը հանդիպի Զէյթունի նշանաւոր Նազարէթ Չավուշի տղուն Արամի եւ ուրիշ Զէյթունցի , Հաճընցի եւ Կիւրթնցիներու , որոնք Զէյթունցի Յովհաննի փաշայի հրամանատարութեան տակ խումբ մը կազմած են միեւնոյն նըպատակով : Աւետիս ալ կը մտնէ այդ խումբին մէջ :

Թուրք սպաներ լքած բանակը եւ կառավարական պաշտօնեաներ՝ կը փախէին Գոնիա , հեռու իրենց դործած ոճիրներու վայրերէն : Անոնց խիղճը չէր , որ զիրենք անհանգիստ կ'ընէր այլ անգլիական իշխանութեանց առջեւ հաշիւ տալու սարսափը :

Յովհաննի փաշայի խումբը դիրք բռնած էր ճամբաներու եզերքը եւ եթէ տեսնէին , որ կիներով խառն կարաւաններ կ'անցնին՝ կը հարցաքննէին զանոնք ու հայ կիները ձեռքերուն կ'առնէին : Անգամ մը չորս սպայ կը բռնեն , որ երկու հայ աղջիկներով Գոնիա կը փախէին : Անոնք յօժար կամքով կը յանձնեն

աղջիկները եւ նոյնիսկ դրամ ալ կու տան : Սպաները ազատ կը ձգուին որ երթան :

Մարաչ դալէն առաջ՝ Աւետիս հեռագիր մը կը ստանայ Կիւրինէն , իր երկու աներձագներէն , որոնք թրքացած հոն մնացեր էին : Հեռագրին մէջ գըրուած էր որ մեծ եղբայրը պիտի գայ իրենց քոյրը Կիւրին տանելու : Իսկապէս ալ ան կու գայ եւ կ'աշխատի համոզել որ միւս կիներն ալ , թիւով 20-25 հոգի , Կիւրին երթան , թուրքերուն կատաղութիւնը անցած է այլեւս , մանաւանդ որ անլիւրացիք մտած են թրքական հողերը . «Ալ բան չեն ըներ քեզի» կ'ըսէ ան : Միայն Աւետիս կը վարանի , միւսները բոլորն ալ համամիտ կ'ըլլան :

Մինչ Կիւրինցիք երկդիմի վիճակի մէջ են , խումբ մը Սերաստացիներ , մօտ 50 հոգի , կ'որոշեն հայրենիք վերադառնալ , թէեւ անլիւրացիք չեն քաջալերեր զիրենք : Մի քանի շաբաթէն նամակ կը գրեն , թէ ուրախ են վերադառնալուն համար եւ թէ շատ հանգիստ են : Կիւրինցիներ այդ ալ կը լսեն՝ աւելի կը պնդեն երթալու համար եւ Աւետիս ալ կը հետեւի անոնց : Միայն իր զինակիցներն են որ կ'աշխատին ետ կեցնել զինք իր մտադրութենէն : «Քեզ կը սպաննեն» , կ'ըսեն անոնք : Սակայն օգուտ չ'ըներ եւ անոնց խումբը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կիւրին :

Ալպիտանի երբ կը մօտենան , պանդոկի մը մէջ կը հանդիպին Ալպիտանի գայմադամին , որ պաշտօնանկ եղած կը վերադառնար Ատանա : Աւետիս անոր կը հարցնէ իր եղբոր եւ ընկերներուն սպաննիչ Միւֆթիւլի Հաճի էֆէնտիին մասին : Նախկին գայմազամը ենթադրելով , որ Աւետիս անոր բարեկամն է կ'ըսէ .

— Ան միլիտանտէր եղած է հիմա : Գնա քովը , ան կ'օգնէ քեզի :

Աւետիս իր ընկերներով , ճամբայ կ'ելլեն դէպի Կիւրին : Առանց դէպքի կը հասնին քաղաք , բայց ո՞վ կրնայ բացատրել այն զգացումները , որոնցմով լեցուած էր ամենուն սիրտը : Անոնց մէջ ո՞վ կար որ կորուստ չէր ունեցած : Հեռուէն Կիւրինը կրնային երեւակայել այնպէս՝ ինչպէս թողուցին չորս տարի առաջ : Հիմա սակայն երբ իրենք ալ մօտեցած են իրենց նպատակին , դառն խորհուրդ մը մտած է իրենց մտքերուն մէջ , կը վանէ ամէն ուրիշ զգացում , ո՞վ դիտէ ի՞նչ վիճակի մէջ պիտի դռնեն քաղաքը :

Կիւրինը կիսաւեր վիճակի մէջ կը դռնեն : Բնակչութեան մեծ մասը հայեր էին եւ անոնց լքուած տունները , բացի մի քանի հատէն , բոլորն ալ կորուստուած եւ փլիված վիճակ մը ունէին : Ռուսերը Կարինը դրաւելէն ետք , Կիւրինցի թուրքերէն ոմանք ալ փախեր են Գոնիա :

Շուկայ կ'երթան՝ շուկայ չկայ : Յերեկ կ'ըլլայ՝ կեանք չկայ : Հայերու մահով քաղաքն ալ մեռեր է : Ինչո՞ւ եկած էին այդ տեսակ վայր մը : Սակայն ո՞ւր կրնային մնալ եւ աւելի երջանիկ ըլլալ :

Թէեւ Աւետիսի թշնամիները շատ են եւ առիթ կը փնտռեն զինք մէջտեղէն վերցնելու , բայց ուրիշներ ալ առերես գոնէ մեծ պատիւներ կ'ընեն իրեն : Աւետիս շուկայ ելած է եւ կ'անցնի խանութի մը առջեւէն , որ նախապէս հայու էր , այժմ Մէհմէտ բէկը իրեն սեփականութիւն դարձուցած է :

— Օ՛ , խո՛շ կելտիմիզ ձզըլ Օզլուպ (բարի եկար , ձղըլեանի տղայ) կը պոռայ Մէհմէտ բէկ իր խանութին մէջ օտքի ելլելով եւ բարեւ տալով , հրամանեցէք , սուրճ մը առէք :

Աւետիս իր ականջներուն չի կրնար հաւատալ : Կ'երթայ ներս կը նստի :

— Է՛ , տահա , տահա , ի՞նչպէս էք , Աւետիս էֆէնտի :

— Շատ լաւ եմ, շնորհակալ եմ, քեզ հարցնելու է :
— Փառք Աստուծոյ, դէշ աղէկ կ'ապրինք ինչպէս կը տեսնես :
Մի քանի վայրկեան լռութիւն : Սուրճը բերուած է եւ կը խմեն :
— Է՛, ո՞վ ողջ է Կիւրինէն, որո՞նց հանդիպեցար դացած տեղերուդ մէջ :
— Դուք դիտէք թէ որոնք ողջ մնացած են, կը պատասխանէ Աւետիս
խայթող ժպիտով մը :

— Ո՞ւրիկէ պիտի դիտնանք, կ'ըսէ Մէհմէտ բէկ, հասկնալով Աւետիսի
միտքը ինքզինքը չկորսնցնելով :

Ներս կու գայ նաեւ Շաքիր էֆէնտին, ուրիշ ազդեցիկ թուրք մը : Դարձ-
եալ նոյն հարցումները .

— Քեզի պէտք եղածը տանք եւ նորէն տուն տեղ եղիր : Մի քաշուիր,
ինչ բանի որ պէտք ունենաս, ուզէ : Մէկ երկու օրուան մէջ Աւետիսի ամայի
տունը կը կահաւորուի գորգերով, վարադոյրներով, մահճակալով :

Օր մըն ալ Ֆաղլա աղային տղան զինուած ճամբայ կ'ելլէ Աւետիսը ըս-
պաններու իր հօր մահուան վրէժը լուծելու համար : Ուրիշ թուրքեր, գլխաւո-
րութեամբ Ղոլճի թոփալ Հասանի, լուր կու տան ոստիկանութեան եւ ոճիր
յղացողը կը ձերբակալուի : Այս ամէնը տեղի կ'ունենայ առանց Աւետիսի գի-
տակցութեան :

Սակայն կար թուրք դասակարգ մըն ալ, որ Աւետիսի քաղաքին մէջ ողջ
պատիւը իրենց ամօթ կը սեպէր : Մէկը որ այնքան ոստիկաններ եւ թուրքեր
սպաննած է, կառավարութեան դէմ գէնք վերցուցած, ըմբոստացած եւ լեռը
ելած է՝ դայ եւ Կիւրինի մէջ ազատ շրջի :

Աւետիս կը կանչուի դայմագամին կողմէ, եւ հոն ալ սիրալիւր վերա-
բերմունք ցոյց կը տրուի իրեն :

— Ոչ միայն քու հօրենական կալուածներուդ, այլ ազգականներուդ
կալուածներուն ալ կրնաս տիրանալ, կ'ըսէ դայմագամը :

Յետոյ Աւետիսին կը յանձնեն բոլոր ազգային կալուածներուն, վերապ-
րող հայերու վրայ մուխթարի (թաղապետ) պաշտօնը :

Եկեղեցին բացած են արդէն եւ Կիրակի օրերը կ'երթան աղօթելու : Կիւ-
րինի շրջակայքէն ալ հայ տղաք եւ աղջիկներ հաւաքելով դպրոց մը կը բանան
մէկ ուսուցիչով : Պատրիարքարանը 500 թրքական լիւրա կը զբէջէ աղքատներուն
բաժնելու համար : Քիչ ատենէն բոլոր հայերը կը դառնան ինքնաբաւ եւ նոր
կեանք մը կը սկսի անոնց համար :

Կիւրինցի թուրք մը, Ապտուլլան աղա, մօտ վաթսուն տարեկան, կու
գայ Աւետիսի քով :

— Աւետիս էֆէնտի, ամենուս ծանօթ է որ ազդովին ջարդուեցաք եւ
այնքան ահաւոր կորուստներու ենթարկուեցաք : Հիմա որ դուն ողջ մնացած
ես եւ հայրենիքդ վերադարձած, բնական է ապրուստ ճարելու միջոցներու
պէտք ունիս : Դուք հայերդ ճարպիկ առեւտրականներ էք : Ես դրամադուրի
ունիմ, իսկ դուն՝ փորձառութիւն, ճարպիկութիւն եւ խելք : Եկուր ընկեր
ըլլանք, միասին ապրանք տանինք հարաւ եւ շահը կը կիսուինք :

Աւետիս շնորհակալութեամբ կ'ընդունի անոր առաջարկը :

— Շատ լաւ կ'ըլլայ, կ'ըսէ ան, կարպետ, իւղ, մանաւանդ շաքարը կը
տանինք ծախելու, ատոնք շատ յարգի են Մարաշի եւ Այնթապի մէջ :

Յաջորդ օրն իսկ Ապտուլլահ աղա եւ Աւետիս կը սկսին դնումներուն :
Սեղբակ Պալեանն ալ օգնական կ'առնեն եւ կ'որոշեն որ շահերնին հինգի պիտի

բաժնեն, երկուքը Ապտուլլահ աղային, երկուքը Աւետիսին եւ մէկը Սերգա-
կին: Քառասունի չափ ջորի բեռցուած ճամբայ կ'ելլեմն եւ կը հասնին Մա-
րաշ: Իրենց տարած ապրանքները այնքան յարգի էին, որ 400 ոսկի շահ կ'ու-
նենան:

Կ'երթան պանդոկ: Յովնան փաշայի խումբին անդամներէն մէկ — երկու
հոգի ալ, որ Աւետիսի բարեկամ են՝ միասին պանդոկ եկած են: Ապտուլլահ
սղա առանձին է չորս հինգ զինուած հայերու մէջ:

Երբ սենեակ կը մտնեն, Աւետիս կ'ըսէ Սեդրակին, որ դուռը կղպէ եւ
դառնալով թուրքին կ'առաջարկէ, որ դրամը մէջտեղ դնէ:

Ապտուլլահ աղան դեփ դեղին կտրած եւ դողդոջուն ձեռքերով ոսկինե-
րը կը լեցնէ Աւետիսի առջեւ թաշկինակին մէջ: Յայտնի է որ սարսափի մէջ է:

— Եկուր հոս Ապտուլլահ աղա. դուն ալ մօտեցիր Սեդրակ, կ'ըսէ Աւե-
տիս եւ կը սկսի դրամը բաժնել իրենց պայմանադրութեան համաձայն:

Երբ այս գործողութիւնը կը լրանայ, Ապտուլլահ աղան ոտքի կ'ելլէ, կը
մօտենայ Աւետիսի եւ անոր ճակատը կը համբուրէ:

— Գեղի պէս ուղիղ մարդ քիչ տեսած եմ կեանքիս մէջ: Երբ դրացիներ
լսեցին որ քեզի հետ ընկեր կ'ըլլամ, ոճրադործ հայուն ի՞նչպէս ըսին. «Սե՞նթ ես, ի՞նչ
ես, այդ ապտամբ, ոճրադործ հայուն ի՞նչպէս կրնաս վստահիլ քու դրամդ
ու կեանքդ: Ի՞նչ պիտի ընես եթէ քեզ սպաննէ եւ դրամներդ կողոպտէ»: Ես
իրենց պատասխանեցի թէ՛՝ քեզ լաւ չեն ճանչնար եւ թէ՛ դուն պարկեշտ մարդ
ես: Մակայն երբ զիս շատ նեղը ձգեցին՝ ըսի. «Ես արդէն ծեր մարդ եմ եւ մէկ
ոտքս դերեզմանին առջեւ. եթէ պիտի սպաննէ զիս՝ թող սպաննէ, սակայն
խօսքս ետ չեմ առներ»: Հիմա, ինչ մեղքս պահեմ, երբ քիչ մը առաջ դուռը գո-
ցել տուիր եւ դրամը ուղեցիր, կարծեցի թէ ամէնը դուն պիտի առնես: Փա՛ռք
Աստուծոյ դրացիներուս կասկածները սխալ ելան: Ես քեզ լաւ ճանչցած եմ
եղեր:

Մինչդեռ Աւետիս յուզուած բառեր կը փնտռէր ծերունիին պատասխա-
նելու՝ ան դարձեալ կը մօտենայ եւ կը համբուրէ Աւետիսը:

— Եկուր Ապտուլլահ աղա, կ'ըսէ Աւետիս, երթանք այս մեր ունեցած
դրամով ասկէ ալ կերպասեղէն եւ դարձեղէն գնենք Կիւրին տանինք եւ մեծ
շահ մըն ալ հոն կ'ընենք: Ատով թշնամիներս ալ աւելի կ'ամչնան:

Ապտուլլահ աղա այնքան մեծ վստահութիւն ունի այլեւս Աւետիսի վը-
րայ, որ կը համաձայնի եւ գնումները կը պատրաստեն որ ճամբայ ելլեն:

Աւետիսի բարեկամները սակայն կը թելադրեն իրեն որ Կիւրին չվերա-
դառնայ: Քեմալական շարժումը սկսած է արդէն եւ ոչ միայն ճամբաները վը-
տանգաւոր են, այլ Կիւրինի մէջ ալ թուրքերը կրնան սպաննել զինք: Հայերու
համար ազատութեան կարճ շրջանը անցած էր:

— Կրնա ի՞նչպէս Կիւրին ձգեմ, կը պատասխանէ Աւետիս եւ կ'որոշէ ա-
մէն գնով վերադառնալ:

Սակայն նկատելով, որ իրեն համար ճամբորդելը վտանգաւոր կրնայ
ըլլալ՝ Ապտուլլահ աղային կ'ըսէ, որ ինք Սեդրակին հետ վերադառնայ Կիւ-
րին, ինք ալ յարմար առիթով մը դնուած ապրանքներով պիտի դայ:

Անոնց մեկնելէն քանի մը օր վերջ Աւետիս, երկար մտածելէ ետք, վեր-
ջապէս ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կիւրին, հետն ալ քանի մը ջորիի բեռ ապրանք,
ընկերներ ունենալով Նշան Կոլլեկան եւ Գրիգոր Նարեկեան: Առաջինը՝ Կիւ-
րին, իրենց տան մէջ դրամ թաղած են եղեր, կ'երթար հանելու եւ Մարաշ պի-
տի վերադառնար իսկ երկրորդը իր նշանածը պիտի բերէր Մարաշ:

Երբ Մարաշէն դուրս կ'ելլեն, կը նկատեն որ բոլոր ճամբաները լեցուած են չէքէներով, որոնք կ'երթան դաշնակից զինուորները Մարաշէն եւ Այնթապէն վտարելու: Ծամբան չէքէ մը կը բռնէ Աւետիսի ձիուն սանձէն եւ կը հարցընէ.

— Մեկրապա ձղլօղլու, դուրպան, ո՞ւր կ'երթաս:

Աւետիս ուշադրութեամբ կը քննէ հարցնողը եւ կը ճանչնայ, իրեն ծանօթ քիւրտ մըն է:

— Ծամբաները խիստ վտանգաւոր են եւ չըլլայ որ հայ եմ ըսես, կը պատուիրէ քիւրտը:

Կը հասնին Ալպիստան եւ պանդոկ մը կ'իջեւանին: Մի քանի ժամէն ոստիկաններ պանդոկը պաշարած են: Կու դան Աւետիսի հակերը կը բանան եւ կը խուզարկեն: Զէնք կը փնտռեն:

Ոստիկաններուն հարցումներէն կ'իմանայ, որ Միւֆթիւլին է այս բաները ընողը: Նա դարձեալ իշխանութեան վրայ է, իսկ Նուրի էֆէնտին շնորհազուրկ եղած է: Ալպիստանի մէջ երկար մնալ խիստ վտանգաւոր է, որովհետեւ Միւֆթիւլին անպայման վրէժ պիտի լուծէ իրմէ: Սակայն ոչ Կիւրին կրնայ երթալ, ոչ ալ Մարաշ, ճամբաները փակուած էին:

Ի՞նչ կրնար ընել Աւետիս: Ապրանքները աժան դնով կը ծախէ հոն գլուխուղ հայերուն եւ իր ու ընկերներուն համար երեք ձի կը դնէ, պայմանաւ որ ձիերը իրենց յանձնուին քաղաքէն դուրս ծառաստանի մը մէջ: Նոյնպէս Մաուզէր հրացան մը կը ճարէ, որ ձիերուն հետ քաղաքէն դուրս իրեն պիտի յանձնուի:

Այդ գիշեր կը գտնեն պատրաստ ձիերը եւ ճամբայ կ'ելլեն դէպի Կիւրին: Ալպիստանէն ալ շատ հեռու Աշոտի գիւղը կանգ կ'առնեն Ղաթրճի Մուսթաֆայի տունը, որ Աւետիսի բարեկամ թուրք մըն է: Զիւրն ալ անորն են:

Բարեկամ մը կը թելադրէ որ այդ գիշեր իրենց դիւղին մէջ մնան, որովհետեւ ձիւն կը տեղայ եւ իրենք Կիւրին հասնելու համար Ղուտուս լեռնէն պէտք է անցնին:

Աւետիս կը մերժէ կանգ առնել եւ ճամբանին կը շարունակեն: Սակայն գիշերը բուքը կը սաստկանայ եւ ստիպուած այգիի մը մէջ, տաղաւարի մը ներքեւ ցուրտէն դողալով կը լուսցնեն:

Յաջորդ առաւօտ կանուխ ձիւնը նուազած ըլլալով ճամբայ կ'ելլեն եւ թելին անուշով դիւղը կանգ կ'առնեն: Հոն իշխիա Ղատիր անուշով թուրքը իրեն կ'ըսէ որ հեռագիր եկած է ճամբան զինք բռնելու, «սակայն ես քեզ ձեռք պիտի չտամ», կ'ըսէ ան:

Հակառակ անոր որ Ղատիր ինք ալ կառավարութեան կողմէ հետապնդուած անձ էր, ձի կը հեծնէ զինուած եւ մինչեւ Կիւրին քաղաքին եզերքը, ապահով կը հասցնէ Աւետիսը ու ինք գիւղ կը վերադառնայ:

Հազու թէ Աւետիս Կիւրին մտած էր եւ տուն գացած, ոստիկան մը թէֆիք Չափուշ, ազգով չերքէզ եւ Աւետիսի բարեկամ, կու դայ եւ կ'ըսէ որ Ալպիստանէն հեռագիր կայ իր մասին, իբր թէ Փրանսական կառավարութենէն զէնք բերող է եւ ձեւի համար պէտք է զինք խուզարկեն եւ հարցաքննեն:

Աւետիս երբ հարիւրապետին կը ներկայանայ՝ ան կ'ըսէ.

— Մենք վստահութիւն ունինք քու վրադ սակայն ձեւի համար պէտք է խուզարկենք քեզ:

Աւետիսի վրայէն մի քանի նամակներ կը գտնեն եւ կարգալ կու տան.

բոլորն ալ բարեկամական նամակներ, ուղղուած կիրքինցի հայերու: Այդպէս սով Աւետիս ազատ կ'արձակուի:

Աւետիսի Կիրքին վերադարձէն յետոյ, պատերազմական դրութիւն կը յայտարարուի եւ ճամբաները կը փակուին: Ուրիշ քաղաքներու հետ թղթակցիլն իսկ անկարելի կը դառնայ: Ձմեռ է, դործերն ալ դադրած եւ հայերը յուսաբուած վիճակի մէջ կ'իյնան:

Աւետիս դրացի մը ունէր, Սուլէյման պէյ, էրզրումցի նախկին երեսփոխան մը: Ան յաճախ այցելութեան կու դար Աւետիսենց տունը, իր ընտանիքով, եւ փոխադարձաբար:

Սիւլէյման պէյ բարի եւ դժասիրտ անձ մըն էր: Ան միշտ կը քննադատէր հայերուն հանդէպ դործուած ոճիրները եւ աչքերը արցունքով կը լեցուէին, երբ կը պատմէր իր տեսածները: Ան Աւետիսի մտերմաբար կ'ըսէ.

— Իրաւ է, որ այս քաղաքին մէջ բարեկամներ ունիս, բայց քեզի դէմ ահռայ կճրտողներ ալ կան եւ վախնամ օր մը չէ օր մը քեզ սպաննեն: Ձդոյշ եղիր: Գիշերները դուրս մի ելլեր եւ կարելի եղածին չափ տունդ կեցիր: Վըստան եղիր նաեւ որ ձեռքէս եկածին չափ պիտի պաշտպանեմ քեզ:

Մի քանի օր վերջ Սիւլէյման պէյ դարձեալ կու գայ եւ կ'ըսէ.

— Եթէ գէնք ունիս՝ լաւ պահէ, որովհետեւ հաւանական է, որ հայերուն տուները խուզարկուին:

Իսկապէս ալ քանի մը օրէն ոստիկաններ կը խուզարկեն բոլոր հայերու տուները: Անկէ յետոյ կը ձերբակալեն բոլոր այրերը, բացի Աւետիսէն, Ապտուլահ ազա քաղաքապետական խորհրդական ըլլալուն իր ազդեցութիւնը ի դործ կը դնէր Աւետիսը ազատ ձգելու համար: Ան ուր որ երթար, կ'ըսէ եղեր թէ՛ «Աւետիսի պէս ուղիղ եւ պարկեշտ մարդ քիչ կը գտնուի»:

Շուտով կ'իմանան, որ բոլոր հայերը գինուոր պիտի տարուին: Երեք հարիւր լիբա փրկագին վճարողը սակայն կ'ազատի: Աւետիս կ'ուզէ գինուորութենէ գերծ մնալ, բայց դրամ չունի: Եւ իրենք փոքրիկ տղայ մը ունեցած են:

Ի՞նչ ընէ Աւետիս: Ժամանակին բարեկամ չերքէզ հազարապետ մը ունէր, որ քաղաքին գինուորական հրամանատարն էր: Ան շատ կը սիրէր Աւետիսը, սակայն թշնամիները այդ բարեկամութիւնը պաղեցուցին:

Աւետիս կ'որոշէ եւ առաւօտ մը կանուխ կ'երթայ անոր տունը: Հոն ծառայող հայ կին մը կար, որ կը ճանչնար Աւետիսը: Երբ դուռը կը բախէ այդ կինը կու գայ բանալու:

Կինը ցոյց կու տայ սենեակին դուռը եւ ինք կը հեռանայ: Աւետիս դուռը կը բաղխէ, որուն ի պատասխան ներսէն հազարապետը կը կանչէ.

— Կեղ պաքարմ, Տիփ պըլբփ: (Եկուր նայիմ «սուր պիխաւոր»): Այս ալ ուրիշ մակդիր մըն էր արուած Աւետիսին:

Աւետիս կը բացատրէ իր տխուր կացութիւնը: «Զինուորութենէ չէ որ կը վախնամ, կ'ըսէ, «սակայն կինս ու զաւակս որո՞ւ ձգեմ: Առաջուան պէս քաղաքին մէջ մեծ թիւով հայեր ալ չկան, որ անոնց քով մնան: Ոչ ալ կալուածներ ունիմ կամ ազգական, ընտանիքիս ապրուստը ապահովելու համար:

— Շատ լաւ, ի՞նչպէս կ'ընամ օրնել քեզի, կը հարցնէ հազարապետը:

— Հրաման տուր որ քաղաքէն հեռանամ, կարենամ ուրիշ տեղ երթալ:

— Այդ ըլլայ ուզածդ, կ'ըսէ հազարապետը եւ հրամանադիր մը տալով կը շարունակէ, երեսուն վեց ժամէն պէտք է հեռանաս սակայն:

Յաջորդ օրը կիրնն ու զաւակը կը յանձնէ բարեկամներու եւ կ'երթայ մօտակայ գիւղերը, բուրդ ներկէլով դրամ շահելու համար: Ամիսը չըրացած՝ արդէն 1300 մէճիտ հաւաքած է:

Իր թափառումներու ընթացքին Աւետիս կը հանդիպի նաեւ Արմուտ ալ Աղլի գիւղը եւ հիւր կ'ըլլայ իրեն ծանօթ Իպիչ աղային: Ան ծանօթ էր իրեն այն օրերէն, երբ լեռը կ'ապրէին եւ յաճախ օգնութիւն ստացած է անոնցմէ: Իպիչ աղա կը խնդրէ որ իրենց բուրդերն ալ ներկէ:

Աւետիս հրատեչտ կ'առնէ Արմուտ ալ Աղլի բարի քիւրտերէն եւ կու գայ Կիւրին եւ դրամը թաշկինակի մը մէջ ծրարած՝ կ'երթայ հազարապետին քով:

— Ձեր շնորհիւ այս դրամը վաստկեցայ, կ'ըսէ Աւետիս, որքան քեզի պէտք է տամ զինուորութենէ ազատելու համար:

— Ի՞նչպէս շահեցար այդքան դրամը այսքան կարճ ժամանակի մէջ, գացիր թուրքեր կողոպտեցիր, կ'ըսէ հազարապետը կատակով:

— Խնդրեմ, Տէր Հազարապետ, կը պատասխանէ Աւետիս, մեր կ'ընչ ուժը մնաց որ համարձակինք այդ տեսակ բաներ ընել: Ճակտի քրտինքով վաստակած եմ:

— Ես դիտեմ որ դուն ճարպիկ մարդ ես: Այս անգամ ալ ջուրին երեսը ելար: Ուրախ եմ: Ամբողջ փրկագինդ մէկ անգամէն վճարելու ստիպուած չես, եւ լաւ կ'ըլլայ որ չվճարես: Չորս անգամէն 100 լիրա պիտի վճարես: Վաղն իսկ կ'երթաս զինուորական իշխանութիւն եւ կու տաս առաջին մասը, որ 100 մէճիտ կ'ընէ:

Երեք ամիս Աւետիս ազատ կ'ապրի, բայց հայերու դէմ խստութիւնը սկսած է: Թուրքեր իրենց գլուխը համարձակ բարձրացուցած են եւ Աւետիսի պէս մէկու մը համար Կիւրինի մէջ մնալը վտանգաւոր կը դառնայ: Խորէն Դանիէլեան, որ զինուորութենէ փախած Կիւրին եկած է, կը բռնեն, կը տանին Սերաստիա, ուր կը զնդակահարուի Անկախութեան դատարանին վճիռով: Աւետիս կ'ուզէ Սուրիա փախիլ, սակայն իր հետ երթալ փափաքող չկայ:

Այդ օրերուն Սերաստիոյ վալին, Ալի Հայտար փաշան, Կիւրին կ'այցելէ: Ան ազնիւ մարդ էր եւ Ամերիկեան որբանոցներուն պաշտպանութիւնն ընդունած է:

— Լսած եմ որ, կ'ըսէ ան, Կիւրինի մէջ նշանաւոր արհեստ մը գոյութիւն ունի եղեր ժամանակին: Տեսած եմ Կիւրինի շալերէն: Ի՞նչ տեսակ հորերու վրայ կը գործեն զանոնք կարելի՞ է տեսնել:

— Ինչո՞ւ չէ, կը պատասխանէ դայմագամը: Վաղն իսկ կ'երթանք կը տեսնենք:

Այդ օրը ոստիկաններ կու գան հայերուն թաղը եւ կը հրամայեն, որ փողոցները աւլեն, տուներնին ներսը դուրսը մաքրեն, որովհետեւ վալին պիտի գայ իրենց այցելութեան:

Վալին ուշադրութեամբ հորերը քննելէ վերջ, կը դառնայ Աւետիսին եւ կ'ըսէ.

— Սերաստիոյ մէջ աշխատաւորական վարժարան ունինք, ուր ջուլհակութիւն ալ կը սորվեցնենք: Բայց մեր արտադրած կերպասները այսքան նուրբ չեն: Եթէ Սերաստիա տանիլ ուզեմ քեզ, կու գա՞ս հոն վարպետ ըլլալու:

— Կրնա՞մ մերժել այդքան ազնիւ առաջարկ մը, կը պատասխանէ Աւետիս ուրախացած:

— Կրնաս ընտանիքդ ալ հետդ բերել, կ'աւելցնէ վալին:

— Շատ շնորհակալ եմ, փաշա էֆէնտի, կ'ըսէ Աւետիս:

Ասկէ աւելի մեծ բախտաւորութիւն Աւետիս չէր կրնար երեւակայել, Սեբաստիա երթալով, թէ զինուորութենէ ազատուած պիտի ըլլար եւ թէ ապահով դիւրքի հասած: Աւետիս երբ Սեբաստիա կը հասնի, կ'երթայ ուղղակի Զիա Շէքիրի քով եւ անոր կու տայ գարձադամին նամակը:

— Ո՞ր ես, ա՛յ մարդ, կ'ըսէ Զիա Շէքիր, երեք օր առաջ վալի փաշան հեռադրած էր ինծի քեզի համար եւ ամէն օր դալուդ կը սպասեմ: Ան սիրալիւ ընդունելութիւն մը կ'ընէ Աւետիսին եւ կը հրամայէ, որ լաւ սենեակ մը եւ կարասիներ տան իրեն, լաւ թոշակ կ'որոշէ եւ ջուլհակութեան բաժնին վարպետ կը կարգէ Աւետիսը: Անոր դիւրքը հիմա ապահով է եւ լաւ դրամ կը շահի:

Այդ օրերուն Սեբաստիոյ մէջ Արսէնի եւ Թավրացի Փիտրոյի ղեկավարութեան տակ խումբ մը դոյութիւն սնէր, որոնք իրենց նպատակ ըրած էին պատուհասել այն թուրքերը, որոնք ջարդերուն ընթացքին նշանաւոր հանդիսացած էին որպէս արիւնարբու հայասպաններ: Աւետիս ծանօթացած է եղեր խումբին անդամներէն ոմանց հետ: Խումբին վարիչները առիթ մը կը գտնեն Աւետիսի հետ անձամբ տեսնուելու եւ զայն իրենց մէջ առնելու:

Խումբին մեծ մասը իրենց սեփական գործերը ունէին, թէեւ ոմանք Ամերիկեան որբանոցի (նախկին Թիչըրս Գոլէճի) շէնքերէն մէկուն մէջ գրեթէ անդործ կը մնային: Աւետիս առաջիններէն էր:

Խումբին անդամներուն թիւը մինչեւ քսանի հասած է: Գաղտնի կազմակերպութիւն մը, որուն անդամները ազատօրէն զիրար չէին կրնար տեսնել: Երբեմն գիշերները միայն իրարու քով կու դային, այն ալ ոչ ամբողջական կազմով, զարմանալի չէ որ Աւետիս բոլորին անունները չի կրնար յիշել:

Առաջին առթիւ անոնք կը սպաննեն չերքէզ սպայ մը, որ Տէր Զօրի ջարդերուն մէջ գլխաւոր դեր կատարած էր: Ան արեւմտեան նահանգներէն կու գար եւ Սեբաստիային անցնելով կ'ուզէր իրզրում երթալ պաշտօնով, խումբը կը հետապնդէ զինք եւ Խորսանայի լեռներուն մէջ բռնելով կը սպաննէ:

Յաջորդ օրը լուրը կու գայ Սեբաստիա, ոստիկանութիւնը քննութիւն կը կատարէ, բայց սպաննիչներուն հետքը չեն կրնար գտնել: Այդ օրերուն թուրքիոյ մէջ շատ աւազակային խումբեր կը գործէին եւ անոնց կը վերագրեն այս սպանութիւնը:

Սեբաստացի թուրք մը նշանաւոր եղած էր ջարդերուն ատեն իր գործադրած ոճիրներուն համար: Ան բազմաթիւ հայ աղջիկներ եւ կիներ պղծած էր իր արբանեակներով: Անոր երկու որդիները կը սպաննուին նոյնպէս: Այդպէս, մօտ քսան հոգի, գիշերները թրքական գերեզմաննոցը տանելով սպաննուած են:

Անգամ մը Մանճըլըզի լեռներուն մէջ խումբը կը հալածուի իրզրոսցի Մուսթաֆա բէկի կողմէ, որպէս աւազակներ: Մուսթաֆա բէկն ալ կը սպաննուի դարձեալ եւ ոչ ոք կը գտնէ հեղինակները: Զինուորութենէ փախստական աւազակախումբերու կը վերագրեն այս արարքները:

Աւետիսի Սեբաստիային փախելով մինչեւ Պուլկարի հասնիլն ալ արկածներու շարան մըն է: Այս անգամ ալ իր քաջութեամբ եւ հնարամտութեամբ բազմաթիւ արգելքներու յաղթելով, 1924 թուականին նախ ինք առանձին, ապա կիներ ու զաւակներն ալ կը յաջողի Պուլկարիա բերել:

Ահա կեանքի մը, կեանքերու պատմութիւնը: Շատեր չունեցան ա՛յս պատմութիւնն ալ: